

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 17 • પ્રકરણ : 05 • સળંગ અંક : 197

26 ઓગસ્ટ 2011

ડિજિટલ અવતાર - સત્તર

લંડન લૂંટાયું : આ આગ ઓલવવી આસાન નથી!

• દિવ્યેશ વ્યાસ

રમખાણો હવે રોજિંદાં બની ગયાં છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂર્ણ થયાને અરધી સદી કરતાં વધારે સમય વીતી ચૂક્યો છે, છતાં વિશ્વમાં શાંતિની સ્થાપના થઈ શકી નથી. સરહદો પર નાનાં-મોટાં યુદ્ધો ખેલાતાં રહ્યાં છે તો છૂટાછવાયાં રમખાણો અને આતંકી હુમલાઓ વિશ્વભરના દેશોની આંતરિક શાંતિ ડોલોળી રહ્યાં છે. અવિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોમાં કોમી-વંશીય રમખાણોમાં લોકો લૂંટ ચલાવતાં હોય છે, પરંતુ વિકસિત દેશોમાં પણ લોકો ઘરો-દુકાનોમાં લૂંટફાટ મચાવે ત્યારે આશ્ચર્ય અને આઘાત પહોંચે છે.

ઓગસ્ટના પહેલા અઠવાડિયા દરમિયાન લંડન અને ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડનાં અન્ય શહેરોમાં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં, જેમાં ટોળાંઓએ રીતસર લૂંટ મચાવી હતી. વિકસિત દેશો માટે સામાન્ય રીતે માન્યતા એવી છે કે ત્યાંનું જીવનધોરણ ઊંચું હોય છે. લોકો વેલ-સેટ હોય છે અને લક્ઝરિયસ લાઈફ જીવતા હોય છે. ગરીબો તો હોતા જ નથી ! સરકારી તંત્ર સાબૂત હોય છે અને લોકોને કોઈ વાતે ફરિયાદ હોતી નથી. સૌને સમાન અધિકારો મળતા હોય છે. અસમાનતા - અન્યાયનો તો સવાલ જ પેદા થતો નથી. પણ ના ... લંડનના તાજેતરનાં રમખાણોએ આ ભ્રમણાઓ ભાંગી નાખી છે. લંડનના રમખાણખોરોએ અશાંતિ ફેલાવવાની સાથે સાથે દુકાનો, ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ, મોલ્સ વગેરેમાં રીતસર લૂંટફાટ ચલાવી હતી. લંડનના ટોટ્ટેનહામથી શરૂ થયેલી આ આગ પાટનગર લંડન ઉપરાંત ઈંગ્લેન્ડનાં બમિંગમ, માન્ચેસ્ટર, લિવરપૂલ, નોટિંગમ, બ્રિસ્ટલ, લેસ્ટર, કોવેન્ટ્રી, નોર્થમ્પ્ટન, સેલફર્ડ, વુલવરહેમ્પ્ટન સહિત વેસ્ટ મિડલેન્ડ્સ વિસ્તારો વગેરે શહેરોમાં ફેલાઈ અને બધે પોલીસ પર હુમલા, મકાન-મિલકતોને આગળની ઉપરાંત લૂંટફાટ ચલાવી હતી. લંડનનાં રમખાણોએ વિકસિત દેશોને પણ ગરીબી, અસમાનતા, ભેદભાવ તથા બેરોજગારીની બીમારી લાગુ પડી ગઈ છે, તે બતાવ્યું છે.

લંડનના છઠ્ઠાં ત્રીસ વર્ષનાં સૌથી મોટાં રમખાણોએ બ્રિટિશ સરકારને હચમચાવી મૂકી અને ૧૧ ઓગસ્ટના રોજ સંસદનું વિશેષ સત્ર બોલાવવા મજબૂર કરી હતી. ઈટલીમાં રજાઓ ગાળવા - માણવા ગયેલા વડાપ્રધાન ડેવિડ કેમરુને તાત્કાલિક

સ્વદેશ પાછા ફરવું પડ્યું હતું. તાબડોલ પગલાં લઈને લંડનમાં રેકોર્ડ બ્રેક ૧૬,૦૦૦ સિપાહી

મૂકી દીધો છે, તેનાથી લોકોમાં વ્યાપક અસંતોષ હતો જ. સરકારી નીતિને કારણે સામાજિક ભાગલા પડી ગયા હતા. ઈંગ્લેન્ડ સદીઓથી સભ્યતાની વાત કરતું આવ્યું છે, પરંતુ ત્યાં આજે પણ કાળા-ગોરાનો ભેદભાવ રાખવામાં આવે જ છે અને આ રમખાણો કાળા યુવકને ઠાર કરાયા બાદ જ ફાટી નીકળ્યાં હતાં તથા તેમાં કાળા યુવકોએ જ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. ગોરા બ્રિટિશરોએ હવે રંગભેદની સંકુચિત માનસિકતાને ત્યાગવાનું ભાન થઈ જવું જોઈએ.

સોજન્ય : “ધ ઈન્ડિપેન્ડન્ટ” દૈનિક, ૧૬ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧

જવાનો તહેનાત કરવા પડ્યા હતા. માત્ર લંડનમાં જ ૭૬૮ લોકોની અટકાયત કરવામાં આવી જ્યારે સમગ્ર બ્રિટનમાંથી ૧,૧૦૦થી વધુ રમખાણખોરોને પકડવાની ફરજ પડી હતી. વડાપ્રધાન કેમરુને આ રમખાણોને ‘ખોર ક્રિમિનાલિટી’માં ખપાવ્યાં હતા. વિરોધ સરકાર સામે હોય કે પોલિસ કે કોઈ તંત્ર સામે, જાહેર કે ખાનગી મિલકતોને બાળવા કે લૂંટફાટ કરવી એ ગુનાઈત કૃત્ય જ ગણવું પડે અને આ રીતે ખુલ્લેઆમ લૂંટફાટ કરનારાઓને સજા મળવી જ જોઈએ એની ના નથી, પરંતુ કેટલાક ડાહ્યા લોકોએ આ રમખાણોનાં મૂળમાં જઈને પાયામાં થયેલા સડા તરફ ધ્યાન આપવાની સલાહ આપી છે, જે અવગણવા જેવી નથી.

લંડનમાં રમખાણો કઈ રીતે ફાટી નીકળ્યાં? કહેવાય છે કે ૪ ઓગસ્ટ(ગુરુવાર)ના દિવસે લંડનના ટોટ્ટેનહામમાં પોલીસ માર્ક ડગ્ગન નામના ૨૯ વર્ષીય યુવકને છાતીમાં ગોળી ધરબી દઈને ઠાર કર્યા પછી પોલિસ વિરોધી દેખાવો શરૂ થયા હતા અને આ દેખાવોએ જાતજાતમાં રમખાણનું સ્વરૂપ પકડી લીધું હતું. રમખાણની આગ લંડન પૂરતી સીમિત ન રહેતાં ઈંગ્લેન્ડનાં અનેક શહેરો સુધી ફેલાઈ હતી. આ રમખાણોને રોગ તરીકે નહીં પણ ભયંકર બીમારીનાં ઉગ્ર લક્ષણોની રીતે જોવા જોઈશે.

આ રમખાણો પાછળનાં કારણોમાં એક કારણ સરકારની આર્થિક નીતિ ગણાવાય છે. સરકારે કરકસરના ભાગરૂપે જાહેર ખર્ચમાં મસમોટો કાપ

બેરોજગારીની સમસ્યા ગણાવાય છે. યુવાનો દેશની સંપત્તિ ચોક્કસ છે, પરંતુ તેમની શક્તિઓને જ્યારે યોગ્ય રસ્તે વાળવામાં આવતી નથી ત્યારે તે નિરંકુશ બને છે અને પછી લંડન અને અન્ય શહેરોમાં સર્જાયાં એવાં દૃશ્યો સર્જાય છે. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં મૂડીને જ વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, જ્યારે શ્રમનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય છે. આને કારણે આર્થિક અસમાનતા ઊભી થાય છે. ગરીબો અને અમીરો વચ્ચેની ખાઈ પહોળી બને છે, જે આંતરિક અશાંતિનાં બીજાં વાવે છે. સરકારે મૂડીવાદી નીતિ અપનાવતી વખતે આ પરિબળને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

ત્રીજું કારણ આંદોલનોનો વૈશ્વિક વાયરો ગણાવાય છે. આજે વિશ્વભરમાં સરકારો સામે લોકો આંદોલને ચડ્યા છે. ક્યાંક અહિંસક આંદોલનો ચાલે છે તો ક્યાંક આંદોલનમાં હિંસકતા ઉમેરાતી હોય છે. માધ્યમોના વિકાસ પછી લોકો વધુ જાગૃત બન્યા છે ત્યારે સરકારની ભૂલો અને પોલો છુપાવી શકાતી નથી. લોકો હવે હિંસાખ માગતા થયા છે ત્યારે સરકારોએ સુધરવું જ પડશે. વહીવટ પારદર્શક બનાવીને સૌને સમાન તક મળે એ રીતે શાસન ચલાવતા શીખવું પડશે. બાકી, આ આગ ઓલવવી એમ આસાન નથી.

(સચરાચર)

e.mail : divyesh.vyas@sandesh.com

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મેલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જાહેર દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

“ઓપિનિયન”નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

ગઝલ

મૃગજળનું મયખાનું ...

એક મુસાફરખાનું છે
આવન જાવન બહાનું છે

મોત વગર ના છૂટકારો
દુનિયા કેદીખાનું છે

ગાંડાતૂર ફરે છે લોક
જાણે પાગલખાનું છે

ચારે બાજુ આગ બળે
દુનિયા દોઝખાનું છે

દરવાજે ઊભું છે કોણ?
તેડું આવ્યું ક્યાંનું છે?

નહિ માને એ નહિ માને
દિલ મારું દીવાનું છે

કીડીને કણ, હાથીને મણ
કોનું લંગરખાનું છે

પ્યાસ નહીં બુઝાય 'મહેક'
મૃગજળનું મયખાનું છે

e.mail : gwg@mahek.co.uk

તમારા થયા પછી ! ◦ ચીમન પટેલ 'ચમન'

સીવાઈ ગયું છે મોં મારું, તમારા થયા પછી,
ઝૂકાવ્યું છે મસ્તક તો મારું, તમારા થયા પછી!

હુકમ ના કરો તમે બધાની વચ્ચે મારા પર,
બોલ પડતો હું તો ઉપાડું, તમારા થયા પછી!

મૂકુ છું ચેક કમાણીનો તમારા હાથમાં તોયે,
વાસણ ઘોવાનું કામ તો મારું, તમારા થયા પછી!

છોડી દીધા સ્વજનોને તમને મેળવવા માટે,
રહ્યું નહિ કોઈ સગુ સાડું, તમારા થયા પછી!

પરણ્યા પછી પસ્તાવવાની ખબર મને નો'તી
જીવન મારું લાગે છે ખારું, તમારા થયા પછી!

ઝીલે છે બોલ મારા કર્મચારીઓ ઓફિસમાં,
ઘાંટા ધરમાં કેમનો પાડું, તમારા થયા પછી!

ઉપાડી હાથ દેખાડી શકું છું હું પણ કટિક,
ચીલો નવો શું કામ પાડું, તમારા થયા પછી!

થાય છે વાતો ગામમાં 'ચમન'તમારી તો ખૂબ,
મોં પર માર્યું મેં તો તાળું, તમારા થયા પછી !

૨૧ જુલાઈ '૦૭

e.mail : chiman_patel@hotmail.com

◻ મહેક ટંકારવી હું સ્મરણે ચઢીશ • અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ

[વસંતતિલકા]

વાતે વળી સ્વજનથી પળ વીંટળાઈ,
બેઠા હશો પ્રિય કદી તમ ખાટ માથે;
ઠેબું લઈ નજરથી નભ આંબવાને,
જ્યારે જશો તરત હું સ્મરણે ચઢીશ.

સૂતા હશો મખમલી સુખના ઉછંગે,
સોણાં મહીં નિરખશો મુખ નેહભીનું;
ભોંટા પડી તડપશો ગત ભૂલવાને,
એવે સમે તરત હું સ્મરણે ચઢીશ.

ક્યારેક આ જગતના જડ શા રિવાજે,
નાની સમી વિગતથી મન દુઃખ પામી;
રોકી નહીં જ શકશો દેગ અશ્રુધારા,
ત્યારે પ્રિયે તરત હું સ્મરણે ચઢીશ.

અંતે કહું સરળ ના અવ ભૂલવો એ,
સંબંધ નૈન મળતાં પ્રથમે થયો જે.

(સદ્ભાવ : પંચમ શુકલ)

ચોખ્ખાણ્યું મારું ખેતર નાનું

• ઉમાશંકર જોશી

ચોખ્ખાણ્યું મારું ખેતર નાનું,
કાગળનું એક પાનું
વાવાઝોડું કોઈ ક્યાંકથી આવ્યું;
ક્ષણનું બીજ ત્યાં વાવ્યું.
કલ્પના કેરાં પીને રસાયણ
બીજ ગળી ગયું છેક
શબ્દના અંકુર ફૂટ્યા, સુપ્તવ -
પુષ્પનો લચ્યો વિશેષ
લૂખ્યાં ઝૂખ્યાં ફળ, રસ અલૌકિક:
અમૃત ધારાઓ ફૂટે.
વાવણી ક્ષણની, લણે; અનંતતા:
વૂંટતાં લેશ ન ખૂટે.
રસનું અક્ષયપાત્ર સદાનું
ચોખ્ખાણ્યું મારું ખેતર નાનું.

(કાવ્યસંગ્રહ 'અભિજ્ઞા'માંથી)

ઘર

• નિરંજન ભગત

ઘર તમે કોને કહો છો ?
જ્યાં ટપાલી પત્ર લાવે,
શોધતા વણશોધતા મિત્રો અને મહેમાન જ્યાં આવી
ચડે,
ક્યારેક આવી પડે;
જેનું બંધાને ઠામકેકાણું તમે આપી શકો
તેને તમે શું ઘર કહો છો ?
તો પછી જ્યાં જ્યાં તમે પગથી ઉતારીને પગરખાં,
ભાર - ટોપીનોય - માથેથી ઉતારીને,
અને આ હાથ બે પહોળા કરીને 'હાથ' કહો;
જ્યાં સર્વનાં મુખ જોઈ તમને સ્હેજમાં મલકી ઊઠે
ત્યાં ત્યાં કહો શું તમારું ઘર નથી ?
તે ઘર તમે કોને કહો છો ?

બ્રિટિશ ગુજરાતી કોમના વડેરા પત્રકાર-સાહિત્યકાર વનુ જીવરાજને, આજથી પાંચીસ વર્ષ પહેલાં, એક વિચાર સ્ફૂરી આવેલો, ગુજરાતીઓનું ગૌરવ વધારવા આપણે ગંભીરપણે કંઈક વિચારવું જોઈએ. ગુજરાતીઓની અસ્મિતાને પ્રગટ કરવા આપણે ગુજરાતી દિવસ ઉજવીએ તો? 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ની દૂરંદેશી કારોબારી સમિતિના સભ્યોને આ વિચાર ગમી ગયો અને તેને સાકાર કર્યો. આ અવસરની ઉજવણી ધમધોકારપણે વરસો સુધી થયા કરી છે. આ સાલ, વેમ્બલીસ્થિત 'માંધાતા યૂથ એન્ડ કમ્યુનિટી ઍસોસિએશન'ના મકાનમાં, 2 મે 2011ના રોજ, માંધાતા સમાજની આ સંસ્થા આ કાર્યક્રમની ઉજવણીની સહયોગદાતા પણ રહી, એ પણ આનંદની વાત જ ગણવી રહી.

'આંતરરાષ્ટ્રીય ગુજરાતી દિવસ' તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયેલો આ દિવસ પાછલા ત્રણેક દાયકાથી ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી દરેક વર્ષના મે મહિનાના પ્રથમ રવિવારના દિવસે પૂરા ગૌરવની સાથે ઉજવે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના સાંપ્રત પ્રમુખ અનિલ કાગળવાળાએ એમના સ્વાગત-સંબોધનમાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા.

ગુજરાતી વાણી રાણીનું ગૌરવ જળવાવાની સાથે સાથે, આપણો બહુમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો, આપણું મહામૂલું સાહિત્ય, મોંઘેરી મિરાત શી આપણી લોકકળાઓનું જનસમાજ યથેચ્છ સુ-દર્શન પામી શકે એવા ભાષાવલ્લી તેમ જ સંસ્કૃતિમૂલક ઉત્સવો ઉજવવા પરત્વે અકદમી સદૈવ વિધેયક અભિગમ અપનાવતી રહી છે જ, પરંતુ આ વખતની ઉજવણી કંઈક વિશિષ્ટ રીતે કરવાનું અકાદમીના સૂત્રધારોએ નક્કી કર્યું હોવાથી આ ઉત્સવને એક નવો વળાંક આપવામાં આવ્યો. વીતી ગયેલી સદી દરમિયાન અનેક મૂર્ધન્ય સારસ્વતો પોતાનાં બળૂકા સાહિત્યસર્જન દ્વારા કાઠું કાઢી ગયા છે. 1911થી આરંભાયેલી શતાબ્દીને કેન્દ્રમાં રાખીને ચાલીએ, અને જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્વોત્તમ ઘડતર કર્યું છે એવા મેઘાવી વિચારપુરુષોની વાત કરીએ, તો આ ઉત્સવમાં બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ, પ્રહલાદ પારેખ, ભોગીલાલ ગાંધી, ઉમાશંકર જોશી, સચ્ચિદાન્દ હીરાનન્દ વાત્સયાયન 'અજોય', ફેઝ અહમદ ફેઝ અને કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી તેમ જ સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર શા નામો પર કર્ણધારોની પસંદગી ઉતરી, પણ વૈકલ્પિક સ્તરે માનવજાતના મહાકવિ તરીકે સ્થાપિત થયેલા કવિવર સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરનું નામ આ સૂચિમાં સૌથી પહેલું મૂકાયું. માત્ર બંગાળના જ નહીં, ગુજરાતના ઈતિહાસમાં પણ એમણે અગ્રસ્થાન બનાવ્યું છે. એમણે લખેલું રાષ્ટ્રીય ગીત : 'જન ગણ મન અધિ નાયક જય હે ભારત ભાગ્ય વિધાતા' ભારતવાસીઓને દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગી દેતું રાષ્ટ્રવ્યાપી ગીત છે.

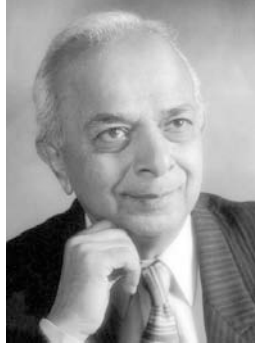
આ રાષ્ટ્રગીતના સ્થપિતા ગુરુદેવ ટાગોરની જીવની અને એમના સાહિત્ય-કતૃત્વને મૂલવવા ભદ્રાબહેન વડગામા માઈક પર આવ્યાં હતાં અને સુજ્ઞ શ્રોત જ નોને આ મહાકવિના જીવનમાં

ડૂબકી મારવાની અનુપમ તક ઊભી કરી આપી હતી. સૌ પ્રથમ, ભદ્રાબહેન વડગામાએ એમની સ્મૃતિમાં અકબંધ પહેલાં અને આઠ વર્ષની કુમળી વયે ઝાંઝીબારમાં સાંભળેલાં અને ગુજરાતીમાં અનુદિત થયેલાં, ટાગોરના સ્વરબદ્ધ ગીતની એક ઝલક, પ્રોજેક્ટરના માધ્યમથી, સ્ક્રીન પર દર્શાવી, ટાગોરના જીવનદર્શન માટે પ્રેરક મૂડ ઊભો કરી આપ્યો હતો.

ટાગોરનો જન્મ 1861માં કોલકત્તામાં થયો હતો. એમના દાદાનો તે જમાનામાં ખૂબ વિસ્તરેલો વેપાર ચાલતો હતો. આઠ વર્ષની કુમળી વયે તેમણે

કવિતાઓ લખવાનું શરુ કર્યું હતું. સોળ વર્ષની ઉંમરે ભાનુસિંહના ઉપનામે તેમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો હતો. ટાગોરના જીવન સંબંધક આટલી પ્રાથમિક ભૂમિકા બાંધી લીધા પછી, એમણે જણાવ્યું હતું કે, 'ભાગ્ય જોગે તેમનો જે ઘરમાં જન્મ થયો હતો તે જોવાનો મને મોકો મળ્યો હતો. એ ઘરમાં જન્મેલા ચૌદ બાળકો વચ્ચે સૌથી નાના બાળક તરીકે ઉછરેલા ટાગોરે લખ્યું હતું કે 'મારા ભાઈભાંડુઓ પાસેથી મને ઊંડી સમજણ અને વિધિવિધ ક્ષેત્રમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાની દિલચશ્પી મળી હતી.' આ મકાનમાં ફરતાં ફરતાં એ મહાન વ્યક્તિના જીવન-સ્પંદનો મને સ્પર્શી ગયાં અને એ અનુભવથી હું હૃદય બની હોઉં એવું મને લાગ્યું હતું.' છ સાત વર્ષનો સ્વીન્ડ્ર જોરાશાન્કોની પરસાળોમાં ફરતો અને એક ઓરડામાંથી આવતા શાસ્ત્રીય સંગીતના સૂરો, તો બીજામાંથી આવતા શેક્સપિયરના સંવાદો, તો ત્રીજામાંથી આવતાં બંગાળી ભજનો તો ક્યાંકથી વળી વિજ્ઞાનની ચર્ચા સાંભળતો કલ્પી શકાય તેમ હતું.

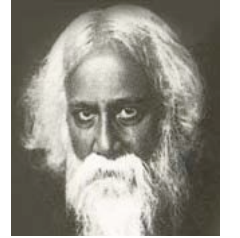

વલ્લભ નાંઠા

જીવનદર્શન આગળ વધારતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે, ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબના બાળક તરીકે સ્વીન્ડ્રને બહાર જઈ રમવાની છૂટ નહોતી. સાત વર્ષની ઉંમરે સ્વીન્ડ્ર શાળામાં દાખલ થયા પણ એક જ વર્ગમાં બેસીને ઔપચારિક રીતે અપાતા પાઠોમાં સ્વીન્ડ્રનું ચિત્ત ચોંટતું ન હતું. ત્રીજા નંબરના ભાઈએ તેને ઘેર અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો, જેમાં સ્કૂલમાં ચાલતા બધા વિષયોનું જ્ઞાન તેમને અપાયું.

1878માં એ વધુ અભ્યાસ કરવા બ્રાઈટનની એક પબ્લિક સ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા ત્યાંથી વકીલાતનો અભ્યાસ કરવા લંડનની યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મળ્યો હતો પણ વકીલાતનું ભણવાને બદલે એમણે અંગ્રેજ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો અને ડિગ્રી લીધા વિના બે વર્ષમાં તેઓ બંગાળ પાછા આવ્યા. 1890માં તેમના પિતાએ તેમને તેમની પત્ની અને બાળકો સહિત શિવાઈદાલ નામની એક જગીરદારીની સંભાળ રાખવા મોકલ્યા. ત્યાં તેમને ગ્રામ્યજીવનને નજીકથી જોવાનો અનુભવ મળ્યો. 1901માં શિવાઈદાલ છોડી તે શાંતિનિકેતન આવ્યા, જ્યાં તેમણે એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. તે ગાળામાં તેમના પત્ની અને બે પુત્રો મૃત્યુ પામ્યાં. પિતાના અવસાન બાદ, મળેલા વારસાની રકમમાંથી તેમણે તેમના સ્વપ્નની પ્રાકૃતિક શાળાની શાંતિનિકેતનમાં સ્થાપના કરી. લોકોને શાળાની શિક્ષણપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપવા અને તેને માટે ડાળો મેળવવા દેશપરદેશ ફર્યા અને સારો સહકાર મેળવ્યો.

1913માં તેમના 'ગીતાંજલિ'ના અંગ્રેજ અનુવાદ 'ઓફરિંગ ઓફ સોંગ્ઝ' માટે તેમને નોબલ પ્રાઈઝ મળ્યું, અને 1915માં બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી નાઈટહુડ અપાયું જે એમણે બ્રિટિશ સત્તાએ જલિયાવાલા બાગમાં કરેલી અસંખ્ય લોકોની હત્યાના વિરોધમાં પાછું મોકલી આપ્યું.

ટાગોર ત્રીશ દેશો અને પાંચેય ખંડોમાં ફર્યા હતા. કમ્યૂનિસ્ટ રશિયા જનારા એ પહેલા ભારતીય હતા. આ યાત્રા કરવાથી મનુષ્ય જાતિ વચ્ચે રહેલ વિભાજન વિશેના તેમના વિચારો વધુ તીક્ષ્ણ બન્યા.

1932થી 1941નાં વર્ષો દરમિયાન પાછલા જીવનમાં ટાગોરે ઘણી નૃત્યનાટિકાઓ, નવલકથાઓ અને ગીતો લખ્યાં. તેમને એક જ પ્રકારનો વિષય પકડીને સાહિત્યસર્જન કરવું એ પસંદ ન હતું, એટલે તેમણે જીવનના છેદા તબક્કામાં બાળગીતો અને વાર્તાઓ અને નિબંધો પણ લખ્યાં હતા. ચાલીસ વર્ષની વય સુધી પહોંચતા સુધીમાં એમનાં એકવીસ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં હતાં. સાહિત્યકાર્યમાં આઠ નવલકથાઓ, ચાર નવલકથાસંગ્રહો અને આશરે 2,230 જેટલાં ગીતો લખી તેને સૂર અને લય આપ્યા. ધૂપદ જેવા સંગીતના અસલી રૂપની છાંટ તેમના સંગીત પર વરતાય છે. પ્રકીર્ણ સાહિત્યમાં તેમણે

ભારતનો ઈતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિકતા, યાત્રાદર્શન, આત્મકથા, નિબંધ અને પ્રવચનો જેવા વિષયો સાંકળીને સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. વીસ વર્ષની વયે તેમણે 'વાલ્મીકિપ્રતિભા' નામક પહેલું નાટક લખ્યું હતું.

ટાગોર ચિત્રકળામાં પણ રસ ધરાવતા હતા અને સાઠ વર્ષની વયે તેમણે ચિત્રો દોરવાની શરૂઆત કરી હતી. આ ચિત્રોમાં પશ્ચિમની અસર જોઈ શકાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ પાસાઓમાંથી પાંગરેલું તેમનું જીવન પ્રેરણાદાયક હતું.

જીવનનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષો તે બીમાર રહ્યા અને કોલકત્તામાં જોરાશાન્કોમાં રહેવા આવી ગયા. 7 ઓગસ્ટ 1941ના દિવસે એસી વર્ષની ઉંમરે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો. એમનું જીવન આપણા બધા માટે ઉદાહરણરૂપ બની રહેશે. એમ કહી, ભદ્રાબહેને પોતાનું વક્તવ્ય સમેટ્યું હતું.

'ઉમાશંકર જોશી ઉપરાંત, વીસમી સદીના મધ્યાલનથી માંડીને લગભગ પચાસ-પંચાવન વર્ષોના સમયગાળા ઉપર, પોતાની મુદ્રા આંકી જવાનો અવસર બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલને મળ્યો હતો.' વલ્લભ નાંઠાએ આમ કહી ગુજરાતના આ કર્મશીલને ખિરાદાવી પોતાના વાર્તાલાપનું મંગળાચરણ કરતી વખતે બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના જીવનની કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓને સ્મરણમાં લાવી

શ્રોતઓ સમક્ષ વહેતી કરતાં જણાવ્યું : '1911ની નવમી ફેબ્રુઆરીએ નડિયાદના કાકરખાડમાં જશભાઈ મકનદાસ પટેલ તથા ચંચળબહેનના ગૃહસંસારમાં બાબુભાઈનો જન્મ થયેલો. ખેડા જિલ્લાના ઘણાં પાટીદાર કુટુંબોની જેમ, બાબુભાઈને પણ બે સાંપ્રદાયિક ધારાઓનું સિંચન મળેલું - પિતા પક્ષે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય અને માતૃપક્ષે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય. બાબુભાઈ ઉપર શિક્ષાપત્રીનું લેપન વધારે થયું હશે એવું એમની જીવનશૈલીમાં પ્રગટ થતું જેવા મળે છે. જશભાઈ પટેલના પરિવારમાં ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ, પણ બાબુભાઈ ક્રમમાં બીજું સંતાન. એ જમાનામાં શ્રીમંતાઈ ભલે ન હોય પણ ખાનદાનીને સાચી શ્રીમંતાઈ ગણવામાં આવતી. થોડીક શિસ્ત, થોડીક ચીવટ, અને સભ્ય રીતભાત પારિવારિક આભૂષણો ગણાતાં. આવી મિરાત વચ્ચે ઉછરેલા બાબુભાઈની વિદ્યાકીય કારકિર્દી તેજસ્વી નહીં તો છેક નબળી પણ ન હતી. તેમનું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદ અને વડતાલમાં થયેલું. અભ્યાસકાળ દરમિયાન રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાથી રંગાતા રહ્યા. બાળવીર પ્રવૃત્તિઓમાંથી સ્વાધીનતાના વિચારોને પોષણ મળ્યું. સાથે સાથે નાટ્યકલા અને કાવ્યપઠન જેવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ ઈનામો મેળવ્યાં. કૉલેજનું શિક્ષણ ફર્ગ્યુસન કૉલેજ પૂનામાં અને તે પછી મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજમાં મેળવેલું. ગાંધીજીએ પ્રગટાવેલી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની જ્યોતના વાહક થવાની તમન્ના એમને ગાંધીજી પાસે લઈ ગઈ. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું, 'પહેલાં ભણતર પૂરું કરો, ભણતાં ભણતાં સમય મળે તેમાં દેશસેવા થઈ શકે.'

બાબુભાઈએ એ સલાહ ગાંઠે બાંધી અને ભણતર ચાલુ રાખ્યું. અભ્યાસકાળ દરમિયાન બે વાર નાપાસ પણ થયેલા. પહેલી વાર નાપાસ થયા ત્યારે દસ વરસના હતા. એ વખતે લગ્ન થઈ ગયેલાં. પ્રશ્ન હતો - પરીક્ષાની તૈયારી કરવી કે વરરાજની ભૂમિકાનું ગૌરવ સાચવવું? બીજી વાર તો બહુ મોડા નાપાસ થયેલા. એલ.એલ.બી.ની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ધારાસભ્યની ટિકિટ મળી. એમને લાગ્યું, પ્રચાર કરવાથી ચૂંટણી જીતી શકાય; પરીક્ષામાં પાસ ન થઈ શકાય. પછી ધારાસભામાં રહે રહે પરીક્ષાની તૈયારી કરીને એલ.એલ.બી થયેલા.

1930માં વિલ્સન કૉલેજના "યુગાન્તર" સામાહિકના મેનેજર તરીકે કામ કર્યું. શરૂ શરૂમાં ઓછા વેતનની અને ઝાઝા કામની ટૂંકી મુદતની નોકરીઓ ફળી નહીં એટલે મુંબઈમાં ટ્યૂશનો કરીને જીવનચર્ચા નિભાવ્યા

કરી. એમની પાસે ભણવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓમાં એક તે ભૂલાભાઈ દેસાઈના પુત્ર ધીરુભાઈ હતા.

એ વખતે યોગ એવો થયેલો કે ભૂલાભાઈ દેસાઈને ઘેર ટ્યૂશન આપવા જતાં તે વખતે બાબુભાઈ સરદાર પટેલની આંખમાં વસી ગયા. જીવાન તરવરિયો હતો, 1930ના આંદોલન પછી કારાવાસ ભોગવ્યો હતો, આપબળે ઝૂઝવાની શક્તિ હતી - એ બધું થોડાઘણા પરિચયને કારણે સરદાર જોઈ શકેલા. એટલે 1937માં પ્રાંતિક સ્વરાજના અમલ માટે મુંબઈ ધારાસભાની ચૂંટણી આવી ત્યારે નડિયાદમાંથી ચૂંટણી લડવા વલ્લભભાઈએ બાબુભાઈ પટેલની પસંદગી કરી. બાબુભાઈ એ ચૂંટણી જીત્યા અને 26 વર્ષની વયે 'બેબી મેમ્બર' તરીકે સંસદીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો. અભ્યાસનિષ્ઠા અને વિગતો માટેની ચીવટ એમનામાં હતી. તેથી તે વેળા "ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા"એ લખેલું કે, 'બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ વિના ધારાગૃહ સાવ નિરસ સ્થાન થઈ જત.' ધારાસભાનો આ અનુભવ તેમને ભવિષ્યની વિવિધ જવાબદારીઓ ઉદાવવામાં પરિપૂરક બન્યો. 1937થી 1947 દરમિયાન વખતોવખત જેલવાસ અને રાજકીય હોદ્દાઓમાં કારકિર્દી વ્યસ્ત બનતી રહી.

મુંબઈમાં રાજ્યપ્રધાન તરીકેનો હોદ્દો સંભાળ્યા પછી એમણે વિવિધ જવાબદારીઓ સંભાળેલી. સુરતની છેલ્લી રેલ વખતે એમણે નક્કી કર્યું હતું કે આ હોનારત હવે બેવડાવી ના જોઈએ. ટેવ પ્રમાણે બાંધકામ ચાલતું હોય ત્યારે એ સ્થળ પર તંબુ તાણીને રહેતા. તાપી નદી નાથીને ઉકાઈ બંધ બાંધેલો છે. બંધની ઊંચાઈ અત્યારે છે એટલી યોજનામાં ના હતી. સુરતની છેલ્લી તારાજી જોઈને બાબુભાઈને વિચાર આવ્યો આ સમસ્યાનો નિકાલ કરવા માટે એક

જ રસ્તો છે - બંધની ઊંચાઈ વધારવી. ઘણાએ આ દરખાસ્તને કામચલાઉ માની હસી કાઢી. આ યોજના પાર પાડવા પાછળ અંદાજે રૂપિયા પાંચ કરોડનો ખર્ચ થાય તેમ હતો. બાબુભાઈ ઉપડ્યા દિલ્હી. ત્યારે મોરારજીભાઈ પાસે નાણાંખાતું હતું. મોરારજીભાઈને મુશ્કેલી જણાવી. ગુજરાતના બજેટમાં આ પાંચ કરોડની જોગવાઈ ના હતી. તમે ઓવરડ્રાફ્ટ આપી શકો એમ હોય તો ઉછીનાં આપો. અને કોણ જાણે કેમ પણ મોરારજીભાઈ માની ગયા. રાજ્યની બંધી સામાનસામગ્રી કામે લગાડી અને સુરતને કાયમ માટે રેલરાહત મળી.

બાબુભાઈના જીવનમાંથી કોઈ બાબત લેવા જેવી મને લાગી હોય તો દંભ વગરની સાદાઈ. તેમનું ઉત્તમ વાંચન અને વિદ્યાનસભામાં આંકડાકીય માહિતી સાથે જવાબો આપવાની આવડત. બાબુભાઈની ચોકસાઈ અને સમય સાચવવાની ચીવટ ગુજરાતમાં બહુ જાણીતી હતી. બાબુભાઈ એક સભામાં ભાવનગર જિલ્લામાં ડાજરી આપવા ગયેલા. કાર્યક્રમ સારો હતો. જ્યારે તેઓને બોલવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેઓએ કહ્યું : 'મારો સમય પૂરો થાય છે, અને તમારી પ્રવૃત્તિમાં સૂર પુરાવું છું.' આટલું કહીને તેઓએ પોતાનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરેલું. આ પ્રસંગ બતાવે છે કે બાબુભાઈને કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં ડાજરી આપવા બોલાવવાના હોય તો આયોજકોએ સમય અંગે ખૂબ કાળજી રાખવી જરૂરી હતી.

એમની સાદગી બાબત આ એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર પણ નથી રહી શકાતું; ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિનો એક કાર્યક્રમ હતો. બાબુભાઈ ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી હતા અને મુખ્યમંત્રી તરીકે આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેવા બાબુભાઈ સોનગઢ સ્ટેશને ઉતરવાના હતા. એમને લેવા ડી.એસ.પી., ક્લેક્ટર તથા અન્ય અધિકારી ગણ સમયસર સ્ટેશને પહોંચી પ્રથમ વર્ગના ડબ્બા પાસે ઊભા હતા. પણ બાબુભાઈ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી ઉતર્યા. સામાનમાં સાથે માત્ર એક થેલી હતી. ડી.એસ.પી., ક્લેક્ટર સામાન લેવા માટે દોડ્યા ત્યારે બાબુભાઈ કહે, 'સામાન મારી પાસે જ છે.' તેઓ કારમાં બેઠા ત્યારે પણ પોતાનો સામાન જાતે જ કારમાં મૂક્યો. આવી સાદગી અને સ્વાશ્રયપાણું એમના જીવનમાં વણાયેલું હતું.

બાબુભાઈનાં ગૌરવપણાંની ગરિમા સાચવી રાખનારો એક લેખ મને તાજેતરમાં "નિરીક્ષક"માં વાંચવા મળેલો. એમાં લેખક નોંધે છે, 'અમારે મે

1969માં દક્ષિણ ભારત અને શ્રીલંકામાં પાંત્રીસિક દિવસના પ્રવાસમાં સિત્તેરેક વિદ્યાર્થીઓના જૂથ સાથે જવાનું હતું. આ વિદ્યાર્થીઓના ખાદ્ય પદાર્થોના પૂરવઠામાં તેલના ડબ્બા અમારે ગુજરાતની બહાર લઈ જવાના હતા. તે સમયે તેલના નિકાસ ઉપર પ્રતિબંધ હોવાથી તે માટે પરમિટ લેવી પડતી. આ માટે મેં સમયસર પૂરવઠા ખાતામાં અરજી કરી હતી ત્યારે મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જવાનાં અઠવાડિયા અગાઉ આ અંગે તપાસ કરશો. જવા માટે સાતેક દિવસ બાકી હતા ત્યારે હું સચિવાલય ગયો પણ તે દિવસે તટકાલીન રાષ્ટ્રપતિ ઝાકીર હુસૈનનું અવસાન થયું હોવાથી, સચિવાલય બંધ હતું. દફનવિધિને કારણે અન્ય દિવસે પણ કાર્યલય બંધ રહ્યું હતું. માત્ર બે દિવસ બાકી હતા તે દિવસે હું સચિવાલય પરમિટ લેવા ગયો ત્યારે મને જણાવવામાં આવ્યું કે, કાલે પરમિટ તૈયાર થઈ જશે, તમે લઈ જશો. તે સમયે મેં તેમને જણાવ્યું કે પછીના દિવસે અમારે વહેલી સવારે ટૂંકમાં જવાનું હોઈ જો પરમિટ નહીં હોય તો મુશ્કેલી થશે. ત્યારે મને ધરપત આપવામાં આવી કે કાલે અવશ્ય તૈયાર હશે. જણાવ્યા મુજબ હું બીજા દિવસે ગયો ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે પરમિટ તૈયાર છે, પણ સાહેબ આજે આવ્યા ન હોવાથી સહી લઈ શકાઈ નથી. મેં એમને મારી મુશ્કેલી જણાવી, સિત્તેરના જૂથના કાફલા માટે પાંત્રીસિક દિવસ માટે જવાનું હોઈ પરમિટ ના મળે તો અમારે માટે મોટી મુસીબત ઊભી થાય. પણ બધું વ્યર્થ.

લેખક લખતા હતા : 'તે સમયે આદરણીય બાબુભાઈ પૂરવઠા પ્રધાન હતા. સચિવાલયમાં તેમની ચેમ્બરમાં હું ગયો, ત્યારે મારું વિઝિટિંગ કાર્ડ મોકલતાં, એમણે મને તરત અંદર બોલાવ્યો. મેં આખી વાત એમને વિગતે જણાવી જે એમણે શાંતિથી સાંભળી અને તરત પોતાના સચિવને મારો કેસ સમજાવી મને પરમિટ આપવાનો પ્રબંધ કરાવી આપ્યો. ભારે નિરાંત લઈને હું સચિવાલયમાંથી નીકળ્યો.' પણ આ પ્રસંગ બાબુભાઈમાં રહેલી કાર્યનિષ્ઠા અને સામાન્ય માણસ પ્રત્યેની નિસ્ખત અને ગુણને પ્રગટ કરે છે.

1956માં ગુજરાતમાં મહાગુજરાતનું આંદોલન ચાલ્યું ત્યારે કોંગ્રેસના મોટા ભાગના આગેવાનો દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનો પ્રયોગ ચાલુ રહે તેમાં કશું ખોટું નથી એવું માનનારા હતા. એ વખતે બાબુભાઈની મનઃસ્થિતિ કેવી હશે તેની ખબર નથી. પરંતુ એ આંદોલન દરમિયાન બાબુભાઈના નડિયાદના મકાનની થયેલી તોડફોડ, ઘરની અગાશી પરથી તેમના પુત્ર સતીશને ફેંકી દેવાનું દુષ્કૃત્ય, પરિવારના સભ્યોની પજવાણી જેવા હિચકારા કૃત્યો બાબુભાઈની નિષ્ઠા ક્યાં હશે તેનો સંકેત આપે છે. બાકી હતું તે 1957ની વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં એમના પરાજયમાં પરિણમ્યું. આમ 1956થી 1966 સુધીનો સમયગાળો બાબુભાઈ માટે ભારે અપશુકનિયાળ અને સંતાપ કરનારો નીવડ્યો. પણ આવા કપરા સમય વખતે સત્તાથી દૂર રહી કોંગ્રેસ પક્ષને સંગઠિત કરવાનાં રચનાત્મક કામોમાં એ ખૂંપેલા રહ્યા.

1967માં નડિયાદ મતદારમંડળમાંથી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં વિજય મેળવ્યો. 1967થી 1971 દરમિયાન હિતેન્દ્ર દેસાઈના નેતૃત્વ હેઠળના રાજ્ય મંત્રીમંડળમાં જાહેર બાંધકામ, વિદ્યુત વિભાગ અને નાગરિક પૂરવઠા વિભાગના મંત્રી રહ્યા.

25 જૂન 1975માં શરૂ થયેલ નવનિર્માણ ચળવળના આધારે જયપ્રકાશના નેતૃત્વની નીચે બિહારમાં, અને ત્યાર બાદ સમગ્ર ભારતમાં, આંદોલન શરૂ કરવાની તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. આ પ્રકારની ચળવળ ઈન્દિરાજીને ભયરૂપ લાગી અને તેમણે આતંત્રિક પગલું ભરીને દેશમાં કટોકટી જાહેર કરી, અને જયપ્રકાશ, મોરારજી વજીરે નેતાઓની ધરપકડ કરી. આથી પણ આગળ જઈને તેમણે પ્રેસ પર નિયંત્રણો મૂક્યાં અને સેન્સરશીપ શરૂ કરી. સ્વતંત્ર ભારતમાં લોકશાહી પ્રક્રિયાઓને આટલી હદે અવરોધવાનું આ પહેલું અને આકરું પગલું હતું. ઈન્દિરા ગાંધીએ જાહેર કરેલ રાજકીય કટોકટીના સમયે સજયિલા મતભેદોને કારણે બાબુભાઈએ કોંગ્રેસનો પક્ષ છોડ્યો અને જૂન 1975માં ગુજરાતની પ્રથમ બિન કોંગ્રેસી જનતા મોરચાની સરકારની રચના કરી અને તેના મુખ્ય મંત્રી બન્યા અને રાજ્યને સ્વચ્છ, કાર્યક્ષમ અને લોકાભિમુખ વહીવટ મળે તે માટે સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યા.

1977થી 1980ના ગાળા દરમિયાન, ફરી મુખ્યમંત્રીનો હોદ્દો શોભાવ્યો અને ગ્રામવિકાસ તથા આદિવાસી વિસ્તારોના વિકાસ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામ કર્યું. ગુજરાતની જીવાદોરી સમી નર્મદા-યોજનાના આયોજન અને વિકાસના સંદર્ભમાં તે ખાતાના મંત્રી તરીકે તેમનું નામ હર હંમેશાં યાદ રહેશે.

બાબુભાઈમાં ચોકસાઈ, સાદગી, સમભાવ, નિર્દોષ, અને નિર્ભક્તિ - આ બધા ગુણો હતા, જે ક્યારેય ભૂલી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતને આવા કાર્યશીલ અને દૂરંદેશી મુખ્યમંત્રી મળ્યા એ ગુજરાતનું સૌભાગ્ય ગણાય. ગુજરાત એમને કદી ભૂલશે નહિ. આવા બહુશ્રુત તેમ જ સાદગીને વરેલા ગુજરાતના આ પનોતા-પુત્રને હૃદયના કોટિકોટિ વંદન.' વલ્લભ નાંઢાએ પોતાના સંભાષણમાં બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ વિશે આટલી વિગતોની રજૂઆત કરી ગુજરાતના એ પનોતા પુત્રની વિશ્વ છબી પર ચડી ગયેલી ધૂળને ખંખેરી હતી.

આ ઉત્સવમાંના પછીના વક્તા અનિલભાઈ વ્યાસે અમૂર્ત ભાવોને મનોહર લયથી પોતાની કવિતામાં સજીવતા અર્પતા કવિ પ્રલ્લાદ પારેખને આ રીતે મૂલવ્યા હતા : 'પૂરાં સાડત્રીસ વર્ષથી બંધ પડેલી બારીને આજ જ્યારે ઉઘાડું છું, તો સામે સફેદ ખમીસ અને ખાખી ચડી પહેરેલો એક છોકરો ગુજરાતી વિષયમાં વધારે માર્ક લાવી, ટકાવારી વધારવા ચોપડીમાં મોં ખોસીને બેઠો છે. એ નોંધે છે આઈ.એમ.પી અને મોસ્ટ આઈ.એમ.પી. સવાલો ...'

'બનાવટી ફૂલોને' કાવ્યમાં કવિ 'બનાવટી ફૂલોને' શું સંદેશો આપે છે? 'બનાવટી ફૂલો'ને - પ્રલ્લાદ પારેખ; ના, પ્રલ્લાદ જઠાલાલ પારેખ. જન્મ તા. 22/10/1911: સમયગાળો : 1911 થી 1962. આઝાદીની ચળવળના લડવૈયા, દક્ષિણામૂર્તિ અને શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ.

ગાંધીયુગના કવિઓમાંના એક. આટલી પ્રાથમિક વિગતો પછી હવે તૈયાર કરવાના કવિની કવિતાના સવાલોના જવાબ. એ વખતે કવિતા વાંચી અર્થ તારવતાં એ સ્થિતિ અને આજની ગુજરાતી ભાષાના વિશિષ્ટ કવિઓ ઉમાશંકર જોશી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી અને પ્રલ્લાદ પારેખની જન્મશતાબ્દી ઉજવણી ટાણેની સ્થિતિમાં ફરક એટલો જ કે નવમા ધોરણમાં પેલા ખાખી ચડીવાળા છોકરાને, એટલે કે મારે જે ગોખીને યાદ કરવું પડતું હતું એ આજે અનાયાસ યાદ રહી જાય છે.

ભાવનગરના પોરવાડ વણિક જ્ઞાતિના આ કવિની કવિતામાં એવું તો શું છે કે એના કાવ્યો પર નજર ઠરતાંની સાથે સુગંધ અને સૌંદર્ય એવું સ્પર્શે છે કે આપણી પાંચે ય ઈન્દ્રિયો અપાર ઔત્સુક્યથી એને માણતી જ રહે છે. પછી થાય ...

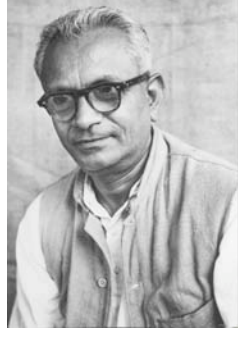
**મેં ય પીંથી રજનીકરથી લઈને એક પ્યાલી,
અંગાંગે એ મદ ચડી જતો, આંખડી બંધ થાતી.**

1931થી 1940નો દાયકો; ઉમાશંકર જોશી લખે છે એમ કેવા કેવા દિગ્ગજો ... ન્દાનાલાલ, બળવંતરાય ઠાકોર, ખબરદાર અને શેખ ! વળી મેઘાણી, સ્નેહરશ્મિ આદિ તો ખરા જ. પણ એ દાયકો સર કર્યો : મનસુખલાલ ઝવેરી, ઈન્દુલાલ ગાંધી, સુંદરજી બેટાઈ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, કરસનદાસ માણેક, રામપ્રસાદ શુક્લ અને ઉમાશંકર જોશીએ ... આ દાયકાના બીજા નોંધપાત્ર કવિ એટલે પ્રલ્લાદ પારેખ. અહીં કવિના પ્રથમ સંગ્રહ 'બારી બહાર' વિષે વાત કરવા ધાર્યું છે.

પ્રલ્લાદ પારેખને જ્યારે જ્યારે વાંચું છું ત્યારે ત્યારે મોટા રહી શકાતું જ નથી. વળી વળીને પલોંચી જવાય છે એ ચડી-ખમીસની વયમાં. ખબર નહિ એમની કવિતાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને લગતા શબ્દો નથી એટલે કે કવિતામાં એવા શબ્દો કાનને રુચતા નહિ હોય એટલે? હા, એ વાત નક્કી કે પ્રલ્લાદ પારેખ આઝાદીના લડવૈયા હોવા છતાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓનું દર્શન એમની કવિતામાં ક્યાં ય થતું નથી. ઉમાશંકર જોશી આ વાત ઉપરાંત નોંધે છે : પ્રલ્લાદ

પારેખમાં નવીન પ્રયોગો, ખાસ તો બહિરંગમાં નવકવિઓ દ્વારા થયેલા પ્રયત્નો પણ નથી કે નથી સોનેટ લખવાનો અભરખો. તો એવું તો શું બન્યું છે આ કવિની કવિતઓમાં?

આ સરળતા ને લોક-લયના કવિને મન તો કવિતા છે શ્લોકબદ્ધ પ્રવાહી પદ્ય ! રસની ગહનતા જ એમના કાવ્યનિર્માણનું અંગ; નહીં કે માત્ર છંદ પ્રયોગ. નથી શૈલીના લટકા કે ભાષાના કાંગરા. પ્રલવાદની કવિતામાં માનવહૃદયની ગૂઢ ઉત્સુકતા, તીવ્ર વેદના, નિસ્તલ નિરાશા અને અમોઘ મુદિતા ઉમાશંકરજીને સહજમાં શબ્દસ્થ થતી પમાઈ છે. પ્રલવાદ પારેખની કવિતામાં મને કોઈ વિવેચકની રીતે રસ નથી પડતો કે નથી નિષ્ણાતની ઢબે કવિની સર્જન પ્રક્રિયા

તપાસવાની ક્ષમતા. હા, કાવ્યપ્રવાહમાં વહેતા જેમ નદીમાં ચાલતાં પાણીનો સ્પર્શ અનુભવાય, તાણાતાં આવતાં ફૂલ, પાંદડાં, રેતકણ અડકીને પસાર થતાં જાય, પાણીનું તાણ પમાતું આવે ને માછલીઓની કરડ સ્વરવાવે એમ કવિતાઓની વિવિધ ક્ષણ કે મર્મ પકડાય છે. સાથોસાથ કવિની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ પણ ઉઘડે છે.

એમની કવિતાઓમાં ગાંધી વિચાર કે આઝાદીની ચળવળ બહુ રીસપોન્ડ થતાં નથી એમ કદાચ લાગે પણ એમણે ગાંધીજીની મૂળ અપેક્ષા છેવાડાના મનુષ્યોનો વિચાર કર્યો છે. અદના માણસને તાક્યો છે. વસ્તરના વણનારા, ખેતરના ખેડનારા, ખાણના ખોદનારા અને અન ટુ ધ લાસ્ટનું જ્યાં જતન થાય છે એ આપણી ધરા અને પ્રકૃતિનાં ઉષા, સંધ્યા, રાત્રી, પ્રભાત, વર્ષા, વનસ્પતિ અને પુષ્પનાં કેવાં કેવાં સરસ ગીતો આપ્યાં છે.

વૈશ્યાખથી વર્ષા વિદાય સુધીની કાવ્ય સરવાણી કેવી સરળ લોકગીતની વેલ્યમાં ઉતરી આવે છે. દિલ હરી લેતાં દિલચશ્પ ગીતોમાં એક જાતની ઋજુતા છે. બાળ સહજતા છે. આ મુલાયમ ભાવો અનુભવવા ‘બારી બહાર’ સંગ્રહમાં ખાબકવું પડે. ત્યારે ‘માનવકંઠ’, ‘તારો ઈતબાર’, ‘અવધૂતનું ગાન’, ‘મારારે હૈયાને તેનું પારખું’, ‘આજ’, ‘અંધ’ અને ‘આવશે’ એ ગીતોનો સ્વાદ ચાખવા મળશે.

આ ચાખવું એટલે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય થયું તે. એક બે દાખલા થકી વાત અંકે કરી લઈએ.

અને દિન અમાસને વિધુ વિહિન સિંધુ હસે.

સમીર કેરી હહેરે જ્યારે ફૂલો ધીમાં ઝોલા ખાય.

કવિ કઈ રીતે ગંધ પાસે વાણીનું કામ લે છે એ સમજવા આ પંક્તિ બસ થશે.

શ્રાવણ કદી જો વાત પડશે શ્વાસે

તો કહેશે સકલ કથની એ અનિલને.

ભરી ભરી પ્રસન્નતાની ક્ષણો કેવી ખૂબીથી પકડે છે કવિ? અજાણી બાળાને જોઈને જાગતો ભાવ સહેજ વાંચીએ ત્યારે ક્યાં ય ન ઉલ્લેખેલો મંદ મલકાટ હોઈને ખૂણે આવી જાય છે.

બારી પાસે મુજ થઈ જતી, ક્યાંક રોજ સવારે

નાની પાડી પગલી મુખડું રાખતી કૈંક ભારે.

બીજી એક સરસ પળ :

એકા વાર અમે બન્ને સામ સામે હસ્યાં અને,

પિથાન પૂર્ણ એ લાગી, અમારા બેઉના મને.

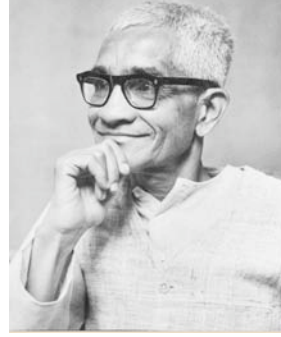
એમની કવિતાઓમાં ઉડીને આંખે વળગે છે એમની સૌરભ-પ્રીતિ. ઠેકાણેઠેકાણે આ ખુશીથી મધમધતા ભાવો પેલા વ્યત્યયને વણાઈને મનને આલ્લાદે છે. જેમ ટૂંકી વાર્તામાં ભાવ નિરૂપણ, દ્રશ્ય નિરૂપણ જેવા મળે એમ

એમનાં કાવ્યોમાં ગદ્યની જેમ એ મળે છે. વિદ્વાનો આને કદાચ મર્યાદા લેખે. દાખલરૂપે :

ફરીને કુટિરદ્વારો વાસિયાં, રાખી દુનિયા બહાર

પછી રે હૈયાં ખોલિયાં, જેમાં દુનિયા હજાર.

આવા સરલ સહજ લોકલયી અભિવ્યક્તિ અને સાવ ઓછી અલંકૃતા સાથે કોમળ ભાવપમરાટ એ મનને મોહી લે છે. પ્રલવાદ પારેખે પ્રેમ જેવા બહુ જૂના વિષય પર પ્રકૃતિના સહવાસથી જે એકલવાયાપણાની અકથ્ય વેદનાને ઝીલી છે તે કાબિલે દાદ છે. પ્રેમ, એકલતા, પ્રકૃતિ અને સાવ અદના આદમીની કવિતાઓના કસબીને ઝૂકીને હા, વળી, ઝૂકી ઝૂકીને છે હમારી સલામ.

બીજા એક કર્મશીલ તપસ્વી ભોગીલાલ ચુનીલાલ ગાંધી કે જેમણે ‘ઉપવાસી’ના તખલ્લુસ દ્વારા વિત્ત સભર કવિતાઓ અને યાદગાર સાહિત્યરચનાઓ આપી. બળવંતરાય ઠાકોર જેવા કવિ-વિવેચકે આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિના સંપાદનમાં સ્થાન પણ આપ્યું, ભોગીલાલ માત્ર કવિ નહોતા. “વિશ્વમાનવ” જેવું એક સામયિક ચલાવતા. આપણા કવિ-વિવેચક સુરેશ જોષીએ ‘ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ’ના લેખો એમાં જ પ્રગટ કર્યા હતા. ગુજરાતના કર્મશીલોમાં

ભોગીલાલની તરી આવતી વિશેષતા વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના સંબંધો તેમ જ સમાજપરિવર્તનના સંબંધમાં વૈચારિક પર્યેષણ તથા ઊંડાપોહપૂર્વક જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સર્વ ક્ષેત્રોને સ્પર્શતી આજીવન લેખન-સંપાદન-પ્રકાશન પ્રવૃત્તિની છે. એમનાં સ્વાધ્યાયલક્ષી સાહિત્ય, જીવનશૈલી અને વ્યક્તિવિશેષને જાણીતા વાર્તાકાર રમણભાઈ પટેલે લેખિત વક્તવ્ય દ્વારા યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપ્યા હતા. આ વક્તવ્યનું ભાવવાહી વાચન રમણભાઈ પટેલની અનુપસ્થિતિમાં કુંજબહેન કલ્યાણીએ કર્યું હતું.

વક્તવ્યના આરંભમાં જ

રમણભાઈ પટેલે નોંધ્યું હતું : ‘મારી સ્મૃતિના ભંડારમાં કેટકેટલી વ્યક્તિઓના ચહેરા, તેમના ટલુકા અને તેમના લહેકા હજી અકબંધ સંચવાયેલા છે. આજે મારે એમાનાં એક ચહેરાની વાત આપને કહેવી છે.’ આ રીતે પોતાના વિષયની ભૂમિકા તૈયાર કરી આગળ વધતાં નોંધ્યું હતું : ભોગીલાલ ગાંધીનો જન્મ 26 જાન્યુઆરી 1911ના મોડાસામાં થયો હતો. મોડાસા વિનયમંદિરમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ મોડાસાના વિનયમંદિરે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથેનો નાતો તોડ્યો ત્યારે તેઓ ભરુચના વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી વિનીત થયા અને સ્નાતક થવા તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. તે સમયે ગાંધીજી, વિદ્યાપીઠમાં પહેલો પાઠ લેતા.

સને 1928માં, બારડોલી સત્યાગ્રહ ટાણે, 17 વર્ષના ભોગીલાલ ગાંધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સીધા બારડોલી પહોંચી ગયા. વાનરસેના ઊભી કરી, અંગ્રેજ સરકારથી આ સહન ના થયું, તેમની ધરપકડ થઈ અને જેલમાં ગયા. જેલવાસે પણ એમને ખૂબ ખૂબ આપ્યું. જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે મોડાસાવાસીઓએ એમને વીરો અને હીરો બનાવ્યા.

જૂન 1956માં વડોદરા ખાતે સુભદ્રાબહેનની નાનીબહેન સુશીલાએ મને તેમની મોટી બહેન સુભદ્રા ગાંધી અને તેમનાં બનેલી ભોગીલાલનો પરિચય કરાવ્યો. પહેલી મુલાકાતે ખાદીનો ભગવો ઝબ્બો અને સફેદ પાયજામામાં ભોગીલાલ મને યોગી જેવા લાગ્યા. આવા સાદા માણસમાં એક મોટા ગજના

સર્જક અને ચિંતક હશે એની મને શી ખબર? પછી તો તેમને વારંવાર મળવાનું થતું. અને જ્યારે જ્યારે મળવાનું થતું ત્યારે ત્યારે સુરેશ જોષી, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, શાંતારામ સબનીસ અને હું ભોગીલાલ ગાંધીને ઘેર મળતા. એમને ત્યાં અનેક વ્યક્તિઓ આવતી. જેમને શિક્ષણ અને સાહિત્ય સાથે લેવાદેવા હોય કે રાજકારણમાં રસ લેનારાં માણસો હોય, આવા માણસો માટે એમનું ઘર હંમેશાં ખુલ્લું રહેતું.

સુભદ્રાબહેન સાથે લગ્ન થયાં. સુભદ્રા ગાંધી તેમનાં કાર્યોને વર્ષા. સુભદ્રા ગાંધી વિનોબાના પંથે ચાલનારાં હતાં. લગ્ન પછી ભોગીલાલ ગાંધીએ સંપૂર્ણ રીતે ગાંધીવિચારધારા તરફ ઝોક આપ્યો. એમણે ગામડાં ખુંદવા માંડ્યાં અને ગામડાંઓમાં સારી જાગૃતિ લાવ્યા.

ભોગીલાલે 1930થી સાહિત્યસર્જનના પંથે પ્રવાસ આદર્યો. લેખકની પ્રારંભિક રચનાઓ “વિશ્વમાનવ”માં પ્રગટ થતી. એમણે 80 જેટલાં પુસ્તકો આપણને આપ્યાં છે. એમનાં સાહિત્યસર્જનમાં મુખ્યત્વે પ્રવાસકથા, જીવનચરિત્ર, નવલિકા, અનુવાદો, નિબંધો, વિવેચન, અભ્યાસગ્રંથો, ચિંતનાત્મક લેખો, “વિજ્ઞાન દર્શન” પુસ્તક અને કવિતાઓનો સમાવેશ થાય છે. કવિતાઓના સંપુટમાંની : ‘તું તારા દિલનો દીવો થાને, ઓરે ભાયા !’ ખૂબ પ્રસિદ્ધ રચના છે. આ કવિતાએ અનેકોના જીવનને નવી દિશા આપી છે. સર્જન એ એમના જીવનનો ધ્રુવમંત્ર હતો.

1967થી 1980 સુધી એમનો સંપર્ક મને નહોતો રહ્યો. પણ પછીથી લંડનથી વડોદરા જતો ત્યારે અલકાપુરીમાં તેમના દીકરાના નવા મકાનમાં હું તેમને અને સુભદ્રા ગાંધીને બેએક વાર મળ્યો છું. એ સમયે એમને ભાગ્યે જ કોઈ મળવા આવતું. જીવનસંઘ્યાએ તેઓ એકલતાથી પીડાતા હતા. એ જોઈ મને દુઃખ થયું. 10 જૂન 2002ના ભોગીલાલ ગાંધી અનંતની યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. ગુજરાતના ઈતિહાસમાંથી ભોગીલાલ ગાંધીના જીવન અને કવનને કદાપિ ભૂંસી શકાશે નહિ.

એ પછી ‘વિશ્વશાંતિ’ના કવિ ઉમાશંકર જોષી વિશે વ્યાખ્યાન આપવા ફારુક ધાંચી ઉપસ્થિત થયા. કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, સંપાદન, સંશોધન, પ્રવાસ વર્ણન, - સાહિત્યના લગભગ બધાં જ પાસાં ઉમાશંકર જોષીનો સ્પર્શ પામ્યાં છે. ઉમાશંકર જોષીની સાહિત્યકાર તરીકેની ઉચ્ચભૂ વિભાવના અને ગુજરાતીતાનો અનુબંધ સાંધીને ફારુકભાઈએ ગુજરાત એટલે શું? અને ગુજરાત સ્થાપના દિવસનું મહત્ત્વ શું ? એ સવાલોને સાંકળી લેતાં આ પ્રમાણે વક્તવ્ય આપ્યું હતું :

‘ગુજરાત એ ભૌગોલિક સીમાડાઓમાં સ્થાપિત પ્રદેશ માત્ર નથી. ગુજરાત તો છે ધબકતી સહિયારી સમાજવ્યવસ્થા, જેની મલેક ખોબલે ખોબલે છલકાય છે ધીર ગંભીર ગુજરાતીના વલેવારમાં. ગુજરાત અંગે કવિ ‘ખબરદાર’ને સંભારીએ તો :

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં બોલાતી ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત!

આપણા ગુજરાતની ધરતી પર ઘણી પ્રતિભાઓએ પગ માંડેલા છે. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યનું વિશ્વ કક્ષાએ ઝળહળતું નામ એટલે ઉમાશંકર જોષી.’

આટલી પ્રાસ્તવિક્તા પછી ફારુક ધાંચીએ ઉમાશંકર જોષીના આરંભના વરસોની ઝાંખી કરાવી હતી. 21 જુલાઈ 1911ના કુદરતની મહેરથી મહેલા બામણા ગામે જન્મ. ઈડરમાં સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરી, અમદાવાદમાં મેટ્રિક થઈ, ગુજરાત કૉલેજ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરી 1934માં મુંબઈ ખેંચાઈ આવેલા. 1937માં જ્યોત્સ્નાબહેન સાથે ઘરસંસાર

માંડ્યો.

ઈડરની બોડિંગમાં ગાળેલા દિવસોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમના પદાર્થપાઠ આત્મસાત્ કરેલા. આ પદાર્થપાઠ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાથી ધબકતા અમદાવાદના જીવનમાં પોપાયા. આ બ્રાહ્મણ જીવ, મીઠાની ચોરીમાં, 19 વર્ષની ઉંમરે 14 અઠવાડિયા કારાગારમાં કાઢી આવેલા. બીજી કારાગાર 1932માં પણ ભોગવેલો. સત્યાગ્રહના રંગે રંગાયેલા યુવાન ઉમાશંકરે કરાંચીનું રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અધિવેશન પણ ભર્યું હતું.

સાલ 1931માં વળી એમનો સાહિત્યકાર આત્મા જગી ઉઠ્યો અને વિદ્યાપીઠમાં છ કલાક કામ કરતાં લાંબું સળંગ કાવ્ય ‘વિશ્વશાંતિ’ લખાયાં.

વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.

ઉમાશંકરના રોલ મોડેલમાં ગાંધી અને કવિવર ટાગોર હતા. સાહજિકતાથી ઉમાશંકર આ રોલમાં ગોઠવાઈ જતા ... એમને એમના ગુજરાતના અંતરિયાળ ઉદ્ભવસ્થાનનો ક્ષોભ નહોતો ... એ ખુદ વનકૂલ થઈ કહેતા :

મારે મોઢે મધુ ટપકતી ચૂમીઓ ના ભલે હો !
કે ના મારું સ્થલ અલકની વેણીમાંથે ભલે હો !

ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં ઉમાશંકર જોષીનાં ખંત, ખુમારી અને આત્મશ્રદ્ધાના દર્શન થાય છે.

ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો લઈને 1936માં તેઓ બી.એ. થયા, અને સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી લઈને એમ.એ.માં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો. એમ.એ.નું પરિણામ આવ્યું તે પહેલાં જ મુંબઈની સિડનહામ કૉલેજમાં ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા તરીકે નિમાયા. ત્યાં એક વર્ષ કામ કર્યું, તે દરમિયાન અને તેની પહેલાં, એક વર્ષ વિલે પાર્લેની ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું. પછી 1939માં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’માં ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો જે નવો વિભાગ ઉઘડ્યો તેમાં તેમની વરણી થતાં તેઓ એમની કર્મભૂમિ અમદાવાદ આવ્યા. એમના જેવી શક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિ માટે આવું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું તે ઉભયને યશ અપાવે તેવું નીવડ્યું.

પણ સાચો શિક્ષક આત્મા ઝાઝો વખત શિક્ષણકાર્યથી થોડો જ દૂર રહી શકે? 1953માં ઉમાશંકરના અધ્યાપન ક્ષેત્રમાં પુનરાગમનના સંજોગો ઘડ્યા સૌરાષ્ટ્રની લોકભારતી શિક્ષણ સંસ્થાએ, જ્યાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. એના પછીના જ વર્ષે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે નિમાયા તેમ જ યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્યભવનના અધ્યક્ષ તરીકેની જવાબદારી પણ એમને આપવામાં આવી. આગળ જતાં, 1966થી 1972 સુધી, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એક સફળ ઉપકુલપતિ તરીકે ય એમણે હોદ્દો શોભાવ્યો.

આપણામાંથી કેટલા આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે? ઉમાશંકરના જીવનનાં પાસાંઓને એકાદ લેખમાં આવી શકાય એમ નથી. એમની સાચી ઓળખ એમના શબ્દો છે. દિલનો ઉજળો આ વિશ્વમાનવી ગુજરાત રાજ્ય સ્થાપનાના બે દિવસ પહેલાં લખે છે ...

એ તે કેવો ગુજરાતી
જે હો કેવળ ગુજરાતી
હિંદભૂમિના નામે જેની ઉછળે ના છાતી?

મહારાષ્ટ્ર ટ્રવિડ બંગાળ બિહાર - બધે અનુકૂલ.

જ્યાં પગ મૂકે ત્યાંનો થઈને રોપાય દૃઢમૂલ.

સેવાસુવાસ જેની ખ્યાતિ;

તે જ બસ નખશિખ ગુજરાતી.

અંગત રીતે મને સ્પર્શે છે એમનાં કાવ્યોનું આંતરિક - કંઈક આધ્યાત્મિક નીખરનું રૂપ ... કવિ 'ખબરદાર'થી વધુ ખબરદાર છે; જુઓને ...

સાગરપાર આફ્રિકા એડન લંકા સિંગાપુર
મોરિશસ ફિજી ન્યૂઝીલેન્ડ જાપાન બ્રિટન અંતિ દૂર
કાર્યકોશલ - આતિથ્ય સુહાતી
બધે ઉર- મદૂલીઓ ગુજરાતી
તે નહિ નહીં જ ગુજરાતી
જે હો કેવળ ગુજરાતી.
એ તે કેવો ગુજરાતી.

ઉમાશંકરે વિવિધ દેશોનો પ્રવાસ કરેલો અને એમાંથી તારવીને જાણે આ કવિતા રચી ન હોય? એ એમની તીવ્ર વિવેકબુદ્ધિ અને અવલોકન શક્તિનો નિચોડ છે. સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્ય ચોમેરથી ઈન્ટરનેટ પર ઠલવાઈ રહ્યું છે ત્યારે થાય કે અત્યારના મોબાઈલ યા બ્લોગ, ફેસબુક, ટ્વિટરના જમાનામાં ઉમાશંકર કેવું લખત? એમણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસા અંગે તો આમ લખ્યું છે :

ગાંધીને પગલે પગલે નું ચાલીશ ને ગુજરાત?
કૃષ્ણચરણથી અંકિત ધરતી તણી બની આ કાયા;
પવિત્ર જરણથી આતશ બહેરામ અહીં લહેરાયા.

અશોક ધર્મલિપિથી ઉર પાવન;
જિનવર -શિષ્યોની મનભાવન.

ઉમાશંકરની આ પંક્તિ જૂઓ. અહીં તો જાણે એમણે પ્રણયરસથી છલોચાલ રચનામાં સ્વજનની પ્રીતિને એક રેશમી તાંતણે બાંધી છે :

સખી મેં કલ્પી'તી પ્રથમ કવિતાના ઉદય શી,
અજાણી ક્યાંથીયે ઊતરી અણધારી રચી જતી

મળી ત્યારે જાણ્યું : મનુજ મુજ શી, પૂર્ણ પણ ના.

છતાં કલ્પ્યાથીયે મધુરતર હૈયાંની રચના.

ગામના ગોઠિયા, તળાવ, ડુંગરા, વનરાજી કે જિંદગીના પ્રિયપાત્રને અમથા થોડું જ ભુલાય છે? સાબરકાંઠાના ડુંગરાનાં, વનરાજીનાં, ઝરણાંનાં, નદીનાં વર્ણનો એમનાં કાવ્યોમાં ગૂંથાયેલાં છે :

ગિરનારી ટૂકો ને ગઢ રે ઈડરિયા,
પાવાને ટોડલે મા'કાળી મૈયા,
ડગલે ને ડુંગરે ભર દેતી હૈયાં,

ગુજરાત મોરી મોરી રે.

જીવનના પ્રથમ ચાર દસકામાં જ ઝળાડળતી કારકિર્દી ધરાવનાર કવિ જાણે કે તંદ્રામાંથી સફાળા જાગી, પૂંદે ફરી, આંખો ચોળતા, જાતને પૂછે છે, તો, પછીની ઘડીએ, જાણે કે જાતને સાંભળી કહે છે :

રહ્યાં વર્ષો તેમાં દૈન્યભર સોન્દર્ય જગનું
ભલા પી લે; વીલે મુખ ફર રમ્પે, સાત ડગનું
મને આમંત્રે ઓ મૃદુલ તડકો, દક્ષિણ હવા,
દિશાઓના હાસો, ગિરિવર તણાં શુંગ ગરવાં;
નિશાપૂણે હૈયે શશિકિરણોનો આસવ ઝમે;
જનોત્કર્ષે - હરાસે પરમ ઋતલીલા અભિરમે.
- બધો પી આકંઠ પ્રણય ભુવનોને કહીશ હું:
મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આત્યો અવનિનું.

ઉમાશંકરે ખૂબ સાહિત્યપ્રદાન કર્યું છે અને દરેક

સાથે જ એમનું આત્મમંથન પણ જાણે કે એમને સતત પ્રવૃત્તિમય રાખતું. 'સર્જકની આત્મકથા'માં એ લખે છે : 'મને કવિતા, રાજકારણ અને ધર્મ એકંદરે જુદા જણાયા નથી કવિધર્મ, આત્મધર્મ તત્વતઃ એકરૂપ સમજાયા છે.' એમનું તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉદ્દગમ ઉપનિષદથી હશે એમ લાગે. ઉમાશંકર માનવસ્વભાવના પાકા અભ્યાસુ હતા. તેના નીચોડ રૂપે એમણે આ પંક્તિઓ લખી હશે :

મોટાની અલ્પતા જોઈ થાક્યો
નાનાની મોટાઈ જોઈ જીવું છું.

'કદાચ આવો જ થાક કંઈક એમણે અનુભવ્યો હશે મોટા ડોક્ટરોની એમની વ્યાધિ સામેની લડાઈમાં. 'અમે ગીત ગગનનાં ગાશું'નો પ્રણેતા અને રડતાં ઝરણાંની આંખ લોહનારો, બામાણમાં જન્મેલો, આ સાહિત્યપુરુષ મુંબઈમાં 1988 ડિસેમ્બરમાં નિદ્રામાં પોઢી ગયો. કિંતુ અક્ષરદેહે એ વિશ્વમાનવી જીવે છે.'

ફાકુલભાઈએ વીસમી સદીની ગુજરાતી ભાષાના એક પ્રમુખ કવિ તરીકે ઉમાશંકર જોશીનું સરસ ચિત્રાંકન કર્યું.

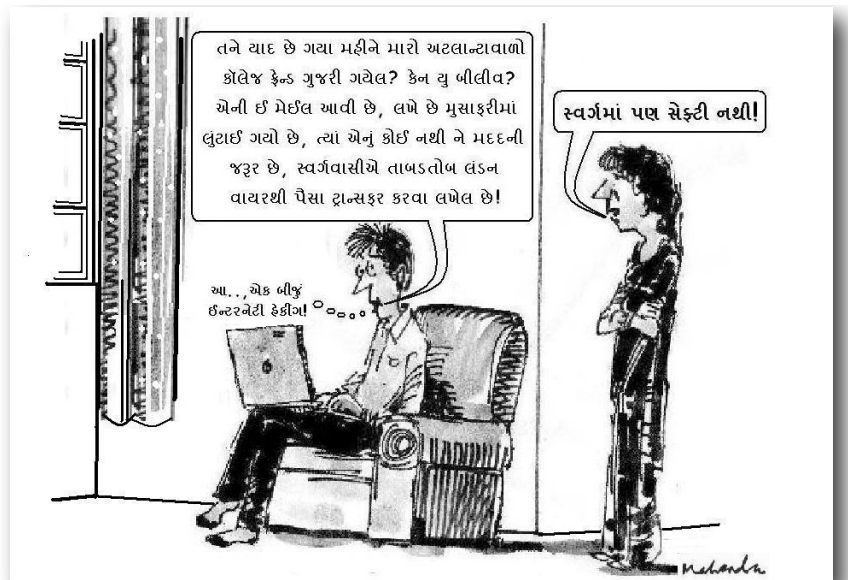

સૌથી છેલ્લા વક્તાએ ત્રણ ધુરંધર સાહિત્યકારો વિષે વાત કરવાની હતી. એમાં સૌ પ્રથમ સંવેદનશીલ સર્જક કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, હિંદી સાહિત્યના અડીપ્પમ કવિ 'અજોય' અને ઉર્દૂ સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ ગઝલકાર ફૈઝ અહમદ ફૈઝ

વિષે બોલવાનું હતું પંચમ શુક્લએ; કે જેમને વિપુલ કલ્યાણીએ આ દેશના એક ઉત્તમ ડાયસ્પોરા કવિ તરીકે પિછાણ્યા છે. એમણે આ ત્રણ વિદ્વજ્ઞોને એમના જીવન-કવન અને સાહિત્યિક પ્રદાનને સાંકળીને પ્રમાણવાના હતા. પોતાની આ જવાબદારીનો દોર સંભાળતાં પંચમ શુક્લએ સૌ પ્રથમ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી વિશે બોલવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું હતું :

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનો જન્મ 1911ની સાલમાં તળાજ, ભાવનગર જિલ્લામાં થયો હતો. એમના પિતા જેઠાલાલ ધીકતી વકીલાત મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા, ત્યારે કૃષ્ણલાલ માત્ર આઠ વર્ષના હતા. એટલે એમને પિતાનું બહુ સ્મરણ નહિ, પણ એમની માતાનું સ્મરણ અકબંધ. પોતાની માતા વિષે તેઓ એક કવિતામાં આ રીતે ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે :

આરાધનામાં સમરું રૂપ બાનું
બાને સ્મરીને પ્રભુ રૂપ પામું.

પિતાનું અચાનક અવસાન થવાથી એ જૂનાગઢ મામા સાથે જઈને રહ્યા. એમનો મોટા ભાગનો સમય દાદીમાના સહવાસમાં પૂરો થતો. દાદીમાની વાતોએ એમને કવિતા લખવાનું બળ પૂરું પાડ્યું. જૂનાગઢનો ગિરનાર, ત્યાંના સંસ્કારો, સૌરષ્ટ્રની ભજન-સંસ્કૃતિ, ભક્તિ એ બધું ઝીલાયું એમની કવિતામાં.

દાદીમાએ કહેલી વાતો વણાઈને એમનાં બાળનાટકોમાં આબાદ ઝીલાઈ. ત્યાંથી આગળ ભણવા માટે ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા. એ સમયમાં દક્ષિણામૂર્તિ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને શાંતિ નિકેતન - આ ત્રણ વિદ્યાધામો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગણાતાં. કૃષ્ણલાલને આ ત્રણે વિદ્યાધામોમાં શિક્ષણ મેળવવાનો ઉત્તમ લ્હાવો મળ્યો. દક્ષિણામૂર્તિમાં રહી એમણે ચિત્રકળા અને નાટ્યસર્જન કર્યું અને 12 વર્ષની ઉંમરે એમણે એક રાસડો પણ રચી દીધો. 1929ની સાલમાં તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા ત્યારે બધા ગાંધીજીની અસર નીચે હતા. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી પર પણ ગાંધીજીની અસર પડી, પણ ખાદીધારી તરીકે નહિ. તેઓ સૂટ ટાઈ પહેરતા અને મોંમાં ચીરૂટ પણ મૂકતા ત્યારે તેઓ પ્રમૂખસાહેબ જેવા લાગતા. 16 વર્ષની ઉંમરે એમણે ગાંધીજી વિષે એક કવિતા કરી. ગાંધીજીને એ કેવી રીતે આવેખે છે? આ પંક્તિ જૂઓ :

**દાહ ભરી આંખોમાં માતા, પેલું શું ટપક્યું આંસુ,
બળી રહ્યું અંતરમાં કિંતુ, સૌ પાસે મીઠું મલક્યું.**

શ્રીધરાણી ઐતિહાસિક દાંડી કૂચમાં ભાગ પણ લે છે. ત્યારે એમની ઉંમર હશે ઓગણીસકની. એ વખતે ‘સપૂત’ નામક એક કૂચગીત લખી કાઢે છે - ‘આવવું નહિ આશ્રમે ન મળે જો સ્વતંત્રતા’ અને કૂચમાં જોડાયેલા 80 જેટલા યાત્રીઓને એ સંભળાવે છે. અને પછી તો તાલ અને લયની જુગલબંદીથી પ્રભાવિત થતાં આ ગીતને સૌ ઝીલવા લાગે છે. પછી આ ગીત બાપુને બતાવ્યું તો બાપુ મીઠો ઠપકો આપી કહેવા લાગ્યા, ગીત તો બરાબર છે પણ તેના બટલે આજે તે કાંત્યું?

પણ પછી તો એમની કાવ્યપ્રતિભા ધીમેધીમે ખીલતી જાય છે. સાથે સાથે એમની ધરપકડ થાય છે. દાંડીકૂચ પછી અનેક ગાંધી અનુયાયીઓ સ્વૈચ્છિક ધરપકડ વહોરી લેતાં તેમ શ્રીધરાણીને નાસીકની જેલમાં જવું પડે છે. જેલની બારીમાંથી વડલો જૂએ છે અને એ સાથે જૂનાગઢની, ગિરનારની, ગિરની સ્મૃતિ જાગી ઊઠે છે. અને એમના તરફથી એક અદ્ભુત નાટક મળે છે - વડલો. આદર્શોની બુલંદતાને કારણે આ નાટક એક ઉત્તમ કૃતિ બની રહે છે.

સન 1931માં શ્રીધરાણી વિશ્વભારતી, શાંતિ નિકેતનમાં જાય છે અને અંગ્રેજી વિષય સાથે સ્નાતક થાય છે. અહીં કાવ્યસર્જનની સાથે ચિત્રપ્રીતિ પણ વિકસે છે. શ્રીધરાણીની તેજસ્વિતા જોઈને ટાગોર ભાવનગરમાં શેઠને રીકમેન્ડ કરે છે; આ છોકરાને અમેરિકા મોકલો. અને શ્રીધરાણીને શિષ્યવૃત્તિ મળે છે અને તેઓ અમેરિકા જાય છે. અને કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીમાંથી સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને પત્રકારત્વમાં એમ.એસ. કરે છે અને સમાજશાસ્ત્ર અને પત્રકારત્વમાં પી.એચ.ડી. પણ થાય છે. એ સમયે અમેરિકામાં ગદ્દર આંદોલન ચાલતું હતું. એ આંદોલન સાથે સંકળાયેલા તારકનાથ દાસ સાથે જોડાઈને તેઓ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને ઔદિક ટેકો આપે છે. ગાંધી, સત્યાગ્રહ, ભારત વિષે લેખો લખી ત્યાંના લોકોને જાગૃત કરે છે. અને My India, My America, War without violence, Warning to the west જેવાં અંગ્રેજી પુસ્તકો પણ લખે છે. તેમની પાસે ગુજરાતીમાં લખવાની જેટલી હથોટી હતી એટલી જ હથોટી અંગ્રેજીમાં પણ હતી.

બાર વર્ષ અમેરિકામાં ગાળી, ભારતના સ્વાતંત્ર્યની ઊગતી ઉપાએ તેઓ ભારત આવે છે અને દિલ્હીમાં વિદેશ કચેરીમાં થોડો સમય કામ કરે છે, પણ કવિ

જીવને આવી કાર્ય પરદતિ ફાવે નહીં એટલે પત્રકાર બની જાય છે અને “અમૃત બજાર પત્રિકા”ના પોલિટિકલ કોલમનિસ્ત તરીકે કામ કરે છે. અહીં દેશવિદેશના પત્રકારોમાં એમની ગણના થાય છે. આ સમયગાળામાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, ઈન્દિરા ગાંધી, ફીરોઝ ગાંધી અને રાધાકૃષ્ણનું જેવા નેતાઓ સાથે નજીકના સંબંધો બંધાય છે. એ સમયે કોંગ્રેસ સામે ચૂંટણીમાં પણ ઊભા રહે છે અને હારે પણ છે, પણ હરીન્દ્ર દવે જેવા પ્રખર પત્રકાર તો એમની શક્તિ વિષે લખે પણ છે : ‘શ્રીધરાણી માત્ર સામે પ્રવાહે તરનારા ન હતા પણ સામે પૂરે તરનારા હતા.’

ભારતમાં આવ્યા પછી તેઓ કવિતાઓ રચે છે પણ એ કવિતાઓ બદલાયેલી છે. અમેરિકામાં હતા ત્યારે એમણે અંગ્રેજીમાં સાહિત્ય રચ્યું હતું પણ કાવ્યસર્જન કર્યું ન હતું. એમની કીચેટિવિટી જુદી દિશામાં વળી જવાથી એમની કવિતાઓમાં બદલાવ જણાય છે. વળી કોઈ નિષ્ઠુર વિવેચક લખે પણ છે :

ઉખડેલાના આંખા ઉગે

ઘરે રહેલાં આંખે પુગે

ઉમાશંકર અને સુંદરમ્, જે એમના કાવ્યસહોદર હતા તે બહુ પંકાઈ ગયા. એ જમાનાના ઉમાશંકર જેવા દિગ્ગજ્ઞ કવિ પણ શ્રીધરાણીની કાવ્યપ્રતિભાની નિઃસંકોચ વાત કરે છે : ‘કેટલીક કૃતિઓમાં શ્રીધરાણી મારા કરતાં મોટા કવિ છે.’ પણ શ્રીધરાણી બહાર હતા એટલે ભુલાઈ ગયા. ઉમાશંકર અને સુંદરમ્ એમના કરતાં મોટા કવિ હતા; આ સાચું છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી પણ આ વિવેચકોનો મત છે.

1948 પછીની કવિતાઓમાં વ્યંગ અને કટાક્ષ ભરપૂર જોવામાં આવે છે. આ રચનાઓમાં પ્રેમ, ભક્તિ, કુમાશ અને પ્રણય પણ છે. પણ કવિતામાં રાધાકૃષ્ણને ક્યાંયે લાવતા નથી. મારી દૃષ્ટિએ જો સૌથી વધારે શ્રીધરાણી ખીલ્યા હોય તો એમનાં બાળકાવ્યોમાં. શુક, પીળું પીળું ફૂલડું, ચાડિયો, અભિલાષ એ બધી કવિતાઓ વાંચીએ ત્યારે બાળકાવ્યો રચવાની એમની હથોટીનો ખ્યાલ આવે, તેમ પંચમભાઈ કહેતા રહ્યા.

તેઓ ઊર્મિરચનાઓ પણ કરતા. એમનું ‘પશવારીનું ગીત’ વાંચીએ તો ખબર પડે કે તેઓને આવી ઊર્મિશીલ ગીતોની રચના કરી શકવાની પણ ફાવટ હતી. એમની કવિતાઓમાં નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિ આવે, સમાજસુધારણાની, શોષણખોરીથી ઉત્પન્ન તથા વેદનાની વાતો પણ આવે, પણ એ વાતો સીધીસીધી ના મૂકે. એનું કારણ એ છે કે તેમને દક્ષિણામૂર્તિ, શાંતિ નિકેતન અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં મળેલા સંસ્કારો છે. શ્રીધરાણી પાસે ટાગોરની સૌંદર્યદૃષ્ટિ હોવાથી સૌંદર્યકલાને પોતાની કાવ્યકૃતિઓમાં જાળવે છે.

પોતાની જ એક રચના પ્રક્રિયા વિષે તેઓ આમ કહે છે :

કમાન જેવો દેહ પાતળો

પકડું પકડું છટકી જાય

દિનભર સૂતેલ દિલ

આળસ મરડી

પોપચાને તંબુએ થતું ખડું

માન તમારે હાથ ના સોંપ્યું

કેમ કરી અપમાન શો?

તો પશવારીના ગીતમાં પ્રણયની વાત પણ આવે :

ગોધણ ધણીની પશવારી રે, હું ગોધણ ધણીની પશવારી

આંખો ને હું પ્રેમ પ્યારી રે, પતિ આંખો ને હું પ્રેમ પ્યારી

સેંકડે સિદ્ધર પ્રેમનાં આંજણાં આંજ્યાં આંખે મતવાલી

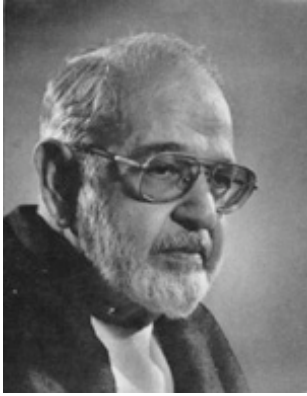
ઢેલડી જેવી હું થનથન નાચું આવુંને મોરલા રબારી,

વાલમને છોગલે ગૂંથું ચમેલડી, પીછું ગૂંથું હું તમારી

જોઈ જોઈને એ મુખ્ય રળિયામાણું હૈયામાં ઊડતી કુવારી

‘શ્રીધરાણી નાટ્યકાર હતા. એમણે લખેલું ‘વડલો’ નાટક એમની ઉત્તમ નાટ્યકૃતિ છે. તેના બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાં અનુવાદ પણ થયા છે. આ સિવાય પીળા પલાશ, મોરના ઈંડા, પશ્ચિણી વગેરે નાટકો પણ લખ્યાં હતાં.

એમણે વાર્તાઓ પણ લખી છે પણ તે એટલી જાણીતી નથી બની. એક લઘુનવલ અને પત્રકારત્વ પર પણ પુસ્તક લખ્યું છે. એમણે અમેરિકામાં લખેલાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં હોવાથી ભારતમાં જોઈએ એટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નથી. આમ કહી પંચમ શુક્લએ શ્રીધરાણીના સાહિત્યિક પ્રદાનનું હૃદયસ્પર્શી વક્તવ્ય પૂરું કર્યું હતું અને હિન્દી ભાષાના આધુનિક સાહિત્યકાર અને પત્રકાર સચ્ચિદાનંદ હીરાનંદ વાત્સ્યાયન ‘અજ્ઞેય’નો પરિચય આપવા તરફ વળ્યા હતા :

‘અજ્ઞેય’નો જન્મ ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના કસિયા ગામમાં થયો હતો. પિતા હીરાનંદ પુરાતત્ત્વ વિભાગના ઉચ્ચ અમલદાર હોવાથી ‘અજ્ઞેય’ને લખનૌ, કાશ્મીર, બિહાર, મદ્રાસ, લાહોર, એમ જુદે જુદે સ્થળે શિક્ષણ લેવાનું થયું. તે નિમિત્તે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાભાષીઓનાં સંપર્કમાં આવતાં તે પ્રદેશના સાહિત્યમાં રસ જગ્યો. લાહોરમાંથી બી.એસસી. થઈને એમ.એ. માટે અંગ્રેજીમાં અધ્યયન શરૂ કર્યું, પણ દરમ્યાનમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન શરૂ થતાં ક્રાંતિકારી આંદોલનમાં

પછી અરબીમાં પણ સ્નાતક થયા. તેમ જ 1932માં અંગ્રેજી વિષય સરકારી કૉલેજમાંથી એમ.એ. થયા. તેમની શૈક્ષણિક કારકિર્દી ખૂબ જ તેજસ્વી અને અપ્રતિમ હતી. 1935માં અમૃતસરની જાણીતી એમ. એ. ઓ. કૉલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયા. લખવા-વાંચવાનો શોખ અને રુચિ તો હતાં જ તેથી લાહોરના પ્રખ્યાત સાહિત્યિક માસિક “અદબે લતીફ”ના સંપાદનની જવાબદારી પણ તેમણે સ્વીકારી. 1941માં એક અંગ્રેજ મહિલા એલિસ જ્યોર્જ સાથે ઈસ્લામી વિધિ મુજબ લગ્ન કર્યાં. કોઈ અકળ કારણોએ આ જ સમય દરમ્યાન અધ્યાપનનો વ્યવસાય છોડીને તેઓ લશ્કરમાં કેપ્ટન તરીકે જોડાયા અને દિલ્હીમાં આવીને વસ્યા. મહેનત, ખંત, શિસ્ત અને પ્રામાણિકતાના પરિણામે તેઓ મેજર અને ત્યાર પછી કર્નલના હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા. પરંતુ લશ્કરી સેવામાં જીવ ના લાગતાં તેઓ લાહોર પાછા ફર્યા. અને દૈનિક સમાચારપત્રો “પાકિસ્તાન ટાઈમ્સ” તેમ જ “ઈમરોઝ”ના તંત્રી થયા.

વિચારકતલીખાનની સત્તા ઉથલાવવાની સાહિત્યમાં અનેક લોકોની સાથે તેમને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા અને 4 વર્ષના લાંબા કારાવાસ પછી તેમણે જેલમુક્તિ મેળવી.

અંપલાવ્યું. પકડાયા અને 1930માં ચાર વર્ષનો જેલવાસ ભોગવ્યો. આ સજા ભોગવીને છૂટ્યા ત્યાં જ એમને બે વર્ષ માટે નજરબંધ કર્યાં. એમાંથી મુક્ત થયા પછી ‘આકાશવાણી’માં નોકરી કરી. પછી “વિશાલ ભારત”, “પ્રતીક”, “નવભારત ટાઈમ્સ” અને “દિનમાન” જેવાં સામયિકો તથા પત્રોમાં સંપાદક તરીકે કામ કર્યું અને જોધપુર વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભાષા વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પણ સેવા આપી અને સથોસાથ સાહિત્યસંજ્ઞન કરવાનું પણ ચાલુ રહ્યું.

ફૈઝ અહમદ એક વિશિષ્ટ પરિભળ

સમા પ્રગતિશીલ કવિ હતા તે તેમના કાવ્યસંગ્રહો ‘દસ્તે સબા’ અને ‘ઝિન્દાનામા’ પરથી ફલિત થાય છે. એમના વિશે કહેવાય છે કે તેઓ આજીવન પ્રણયવાદી ક્રાંતિકારી હતા. તેમની સમગ્ર કવિતા ક્રાંતિ અને પ્રણયની રૂપકકથા છે. ફૈઝનો સૌપ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘નકશે ફરિયાદી’ 1941માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે નાનકડા કાવ્યસંગ્રહમાંનાં ‘મુઝ સે પહેલી સી મોહબ્બત ...’ અને ‘સોય’, ‘રકીબસે’, ‘તનહાઈ’, ‘ચંદ રોઝ ઔર’ અને ‘મૌઝુએ સુખન’ જેવાં પ્રથમ પંક્તિનાં કાવ્યોએ ફૈઝની કીર્તિ ફેલાવી. વળી ‘સલીબે મેરે દરિયે મેં’ના નામે તેમના પત્રો અને ‘મીઝા’ના નામે તેમના સમીક્ષારૂપ નિબંધો પણ લોકપ્રિય બન્યા છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની કેવી રીતે જાળવણી કરવી તેનાં કામો કર્યાં. એમણે અનેક કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ભગ્નદૂત’ 1933માં બહાર પડ્યો ત્યારે એમની ઉંમર 22 વર્ષની હતી. આ કાવ્યકૃતિઓમાં છાયાવાદ અને રહસ્યવાદનો પ્રભાવ હતો. નવી કવિતા અને પ્રયોગવાદના એ મશાલચી હતા. એમની કવિતામાં કાવિદાસની લયમાધુરી, રંગદર્શી જયશંકર પ્રસાદ જેવા છાયાવાદી કવિઓની કવિતાની ઉદ્દાસભર તાજગી તથા પશ્ચિમના ઈલિયટ, બોદલેર, વાલેરી ઈત્યાદિ કવિઓનું આધુનિક જીવનદર્શન : એ બધાનું મુગ્ધકર સમન્વય દૃષ્ટિએ પરે છે.

ફૈઝ માત્ર એક કવિ ન હતા. કવિતા તો તેમની વિચારધારાનું જબરદસ્ત પ્રભાવશાળી માધ્યમ હતું. તેમના ચિંતનની અભિવ્યક્તિ તેમની કવિતામાં જોવા મળે છે. તેમની વિચારધારામાં સામ્યવાદી ચિંતનનો અનુભવ થાય છે. તેથી જ 1962માં આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના લેનિન પારિતોષિકથી તેમને નવાજવામાં આવ્યા હતા. ફૈઝે ઈંગ્લેન્ડ, રશિયા, અલ્જીરિયા, ઈજિપ્ત તેમ જ હંગેરી અને ક્યુબા વગેરે દેશોના પ્રવાસ કર્યા હતા. તેના અનુભવો તેમનાં પ્રવાસવર્ણોમાં રજૂ થયાં છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની કેવી રીતે જાળવણી કરવી તેનાં કામો કર્યાં. એમણે અનેક કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ભગ્નદૂત’ 1933માં બહાર પડ્યો ત્યારે એમની ઉંમર 22 વર્ષની હતી. આ કાવ્યકૃતિઓમાં છાયાવાદ અને રહસ્યવાદનો પ્રભાવ હતો. નવી કવિતા અને પ્રયોગવાદના એ મશાલચી હતા. એમની કવિતામાં કાવિદાસની લયમાધુરી, રંગદર્શી જયશંકર પ્રસાદ જેવા છાયાવાદી કવિઓની કવિતાની ઉદ્દાસભર તાજગી તથા પશ્ચિમના ઈલિયટ, બોદલેર, વાલેરી ઈત્યાદિ કવિઓનું આધુનિક જીવનદર્શન : એ બધાનું મુગ્ધકર સમન્વય દૃષ્ટિએ પરે છે.

ફૈઝ વિશેના વાર્તાલાપ દરમ્યાન ફૈઝનું જાણીતું ગીત ‘મૂઝ સે પહેલી સી મોહબ્બત મેરે મહેબૂબ ન માંગ’, પ્રોજેક્ટરના માધ્યમ દ્વારા, ગુજરાતી અંગ્રેજી શબ્દાંકન અને મલિકાએ તરત્રમ નૂરજહાંના સ્વરાંકનમાં સ્ક્રીન પર શ્રોતાજનોએ માર્ણ્યું હતું.

એમના કાવ્યસંગ્રહ ‘આંગનેક ઉસ પાર દ્વાર’ને સાહિત્ય અકાદમી 1965ના શ્રેષ્ઠ હિન્દી પુસ્તકનો તથા એમના ‘કિતની નાવોમેં કીતની બાર’ કાવ્યસંગ્રહને 1978માં ભારતનો શ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો હતો. એમણે અનેક વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે, નવલકથાઓ આપી, યાત્રાનાં વૃતાંત આપ્યાં, નિબંધસંગ્રહ આપ્યા, ડાયરી લખી, કાવ્ય-સંપાદન કર્યાં અને વિવેચનો કર્યાં. એમણે સાહિત્યના બધા જ પ્રકારોમાં કામ કર્યું છે.

ફૈઝ વિશે વાર્તાલાપ પૂરો થયા પછી અલ્પાહાર માટે વિરામ રાખવામાં આવ્યો હતો, અને સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓથી સંતુષ્ટ શ્રોતાઓએ એ દિવસના ઉત્સવના અંતિમ તબક્કામાં, સ્ક્રીન પર કવિવર સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર, ફૈઝ અહમદ ફૈઝ અને ઉમાશંકરની ફિલ્મોનું પ્રેરક દર્શન અને ‘માંધાતા યૂથ એન્ડ કમ્યુનિટી એસોસિયેશનના પૂર્વપ્રમુખ ગોવિંદભાઈ પટેલની આભારવિધિ સાથે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય ગુજરાતી દિવસ’નો ઉત્સવ સમેટાયો હતો.

એ પછી શ્રોતાઓએ ‘અજ્ઞેય’જીને સ્ક્રીન પર, વીડિયો-પ્રોજેક્ટરના માધ્યમ દ્વારા, કાવ્યપઠન કરતા પણ નિહાળ્યા. પાંચેક મિનિટ ચાલેલી આ ફિલ્મ સ્ક્રીનમાં ‘અજ્ઞેય’ હિન્દીમાં દર્શકો સમક્ષ અતિ દુર્લભ એવી અને સામ્પ્રત સમયને સ્પર્શતા પ્રશ્નો અને પડકારોની રસપ્રદ વાતો પણ કરી હતી. આમ પંચમ શુક્લે હિન્દી ભાષાના દિગ્ગજ સાહિત્યકાર ‘અજ્ઞેય’ના જીવનનું રસપ્રદ દર્શન કરાવી એ કવિ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો. અને પછી દક્ષિણ એશિયાઈ પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોની પ્રથમ પંક્તિના કવિ, લેખક, પત્રકાર અને પ્રાધ્યાપક ફૈઝ અહમદ ફૈઝ વિશે પ્રેરક વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. જેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે મુજબ હતો :

સમગ્ર ઉત્સવનું સફળ સંચાલન ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના પૂર્વ મહામંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ કર્યું હતું. એક પછી એક વક્તાને મંચ પર રજૂઆત માટે બોલાવતાં પહેલાં તેઓ વક્તા અને જે વિચારપુરુષો સંદર્ભે વિશેષ માહિતીની પૂરવાણી કરી, વિષયની સુંદર ભૂમિકા બાંધી આપતાં તેઓ સમગ્ર કાર્યક્રમ દરમ્યાન એક પ્રતિબદ્ધ સંચાલક તરીકે ઉપસી આવ્યા હતા. માંધાતા

અંતરભીતર સંચિત છબિઓ

• જયંત મેઘાણી

હાથમાં લીધેલું પુસ્તક જકડી રાખે, છેલ્લા પાને ઝટ પહોંચીને તેનો રસ આકંઠ પીવાનું મન થાય એવું પુસ્તક વાંચ્યાની અહીં વાત છે. અશ્વિન મહેતા – એ છ અક્ષર લેખકોની પંગતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. એમને નામે કોઈ ગુજરાતી પુસ્તકોની શોધ કરીએ તો નિરાશ થઈએ. અને છતાં એમનું તાજું પુસ્તક ‘છબિ ભીતરની’ વાંચવાનો લહાવ ભૂલી ન શકાય એવો છે.

આ બે પૃષ્ઠો વચ્ચે પ્રવાસની કથનીઓ છે, જીવનનાં મીઠા અને કડવા અનુભવોની વાતો છે, નામી ભેરુઓ અને અનામી સાથીઓની સાંભરણો છે, ગુરુ અને ગુરુજનોના અણમૂલ સંસર્ગને લેખક વાગોળે છે. પુસ્તકનું શિરમોર લેખન છે સ્વામી આનંદ વિશે. જેમને પોતે ગુરુજન અને સખા બેઉ પદે સ્થાપેલા એ સ્વામીનું ગુણકીર્તન કરતા લેખક થાકતા નથી. અને સખા તે કેવા? કહે છે : ‘હું મુંબઈ રહેતો. [સ્વામી] દહાણુ પાસે જીવનનાં છેલ્લાં પંદર વરસ સ્થિર થયેલા. [કોઈ] શનિ-રવિ મળવા જતો. છત્રીસ-ચાલીસ કલાકની મુલાકાતમાં અમે વીસેક કલાક વાતો કરતા ... હું જાઉં ત્યારે બીજા મહેમાન ન હોય તેની અમે બંને કાળજી લેતા!’ સ્વામી અને અશ્વિનભાઈની નિકટતા એમના આ લેખને વિશિષ્ટ વજૂદ પણ આપે છે. અશ્વિનભાઈની ભાષા અને શૈલીમાં સ્વામીના શબ્દની ઘેરી છાયા છે. સ્વામી આનંદ એટલે જવલ્લે જ જન્મ ધરે એવું નોખું-અનોખું વ્યક્તિત્વ. મનુષ્યપ્રકૃતિનાં વિધવિધ સ્વરૂપોનું અજબ રસાયણ. આ મનુષ્યકૃતિને અશ્વિનભાઈએ નજીક રહીને નિહાળેલી. એ પોતે પણ તેમાં ઝબોળાયેલા. સ્વામી વિશે બીજાં લખાણો પણ હશે, પણ ગુજરાતી બાનીના એ બંદાની થોડી અંતરંગ પિછાન આપનારું આ ચિત્રણ તો ગુજરાતી ચરિત્રલેખનનું એક શોભીતું પિચ્છ બની રહે તેવું છે.

બીજું જ લખાણ સ્વામી આનંદથી સામે છેડે બેસે એવા વ્યક્તિત્વ વિશે છે : ઈંદિરા ગાંધીની એક વિરલ શબ્દછબિ લેખકે ઝડપી છે. અને એ પણ ક્યારે? કટોકટીવાળો એ સમયગાળો. ઈંદિરા ગાંધી એ વિષમકાળમાં રાજકારણના આટાપાટામાં ડૂબોડૂબ. એ કાળે એમણે પોતાની ઊંડી કલા-અભિરુચિની પિછાન કરાવી. દેશના એક મોખરાના તસ્વીરકાર લેખે અશ્વિન મહેતા ઈંદિરાજીના પરિચયમાં આવે છે. જ્યારે એ નેતાને રાજકારણથી બહાર નજર કરવાની કુરસદ ન હોય ત્યારે અશ્વિનભાઈનાં કલા-નિસર્ગે વિષયક સૂચનોનો આદર કરવાનો સમય હોય, જગતમાં બીજું કાંઈ કરવાનું જ ન હોય એવી નિરાંતથી એક અપરિચિત છબિ-કલાકારની હિમાલયની અને તેની પુષ્પસંપદાની ચારસો પારદર્શીઓ (‘ટ્રાન્સપેરન્સી’) જોવાનો રસ દાખવનાર વિશે અશ્વિનભાઈ કહે છે : ‘... મારાં રતનની પોટલી કોઈ અજાણ આગળ મેં નહોતી ખોલી! ... ખટપટોમાં ગળાડૂબ હોવા છતાં આ દેશની રાણી પહાડ-પથ્થર ને ફૂલ-ઝાડથી આનંદિત થવા જેટલી નરવી રહી શકી છે.’ એ પિછાનનું બયાન અહીં પેશ છે એ તો શબ્દોમાં, પણ અશ્વિનભાઈએ કેમેરા વડે એ નારીની તસ્વીર લીધી હોત તો તેને પણ ઝાંખી બનાવી દેત એવું લાજવાબ શબ્દચિત્ર લેખકની કલમમાંથી સર્જી છે.

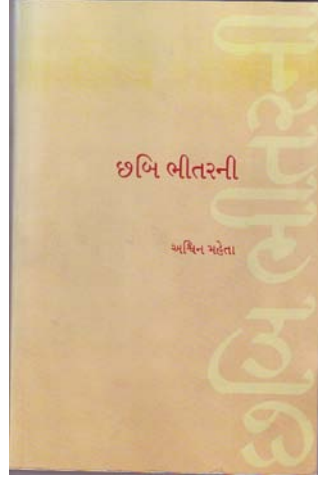
સમાજ અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના અન્ય સાથી સ્વયંસેવકોની પણ એટલી જ સક્રિયતા દેખાતી હતી. પ્રમુખ અનિલ કાગળવાળા, મહામંત્રી ભદ્રા વડગામા, ખજાનચી લાલજી ભંડેરી, સહમંત્રી વિજયા ભંડેરી, - સૌ કર્મઠોએ સંતર્પક આયોજન વડે આ પ્રસંગને દિપાવ્યો હતો.

ઠીક ઠીક સમય પછી, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના સાહિત્યરસિક સમાજને, લાંબા ગાળા સુધી, યાદ રહી જાય તેવો એક ઉત્તમ કક્ષાનો કાર્યક્રમ માણવા મળ્યો, તેનું શ્રેય લઈને સૌ શ્રોતા અને વક્તા વિખરાયા હતા.

(સદ્ભાવ : આ લેખમાં સમાવાયેલી છબીઓ, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની વેબપેજ પરથી, નીરજ શાહે પ્રસંગ ટાંકણે લીધા ફોટાઓમાંથી તેમ જ ઈન્ટરનેટના બીજાં જાણીતા માધ્યમથી લેવાઈ છે.)

[324, Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

એક કાળે ઉમાશંકર જોશી નિરાંતે લેખકના ગામ તીથલ જઈને રહ્યા હતા. ત્યારનાં સંભારણાંમાં પણ આપણા એ કવિની યાદગાર છબિ આપે છે, આપણો પણ કવિ સાથે જાણે મિલાપ થાય છે. આપણે જાણે કવિની આંગળી પકડીને અશ્વિનભાઈના ભયાભાદર્યા ઉદ્યાનમાં લટાર મારીએ છીએ, પુષ્પસુગંધના વૈવિધ્યનો રસ કવિ માણે છે એ આપણામાં પણ ઊતરે છે. પોતાના વૃક્ષલોકની સોબત કવિને કરાવતા કરાવતા અશ્વિનભાઈ જાણે આપણને પણ એ સુગંધોના ગજરાઓ ધરે છે : એ કદંબ ને કાંણિકાર, કુંતી ને સાતવીણ (સપ્તપાર્ણી). અશોક ને કેલાસપતિ તો હજુ નાનાં છે, પણ કવિને તો કોઈ પુષ્પિત અશોક જોવું છે, તેના દર્શન માટે એક નાનો પ્રવાસ કરે છે ને ‘કુલ્લકુસુમિત’ અશોક જ નહીં પણ એક વિશાળકાય, ‘કૂલોથી લથબથ’ કેલાસપતિને નયન ભરીને પીવે છે. હા, આપણે પણ સાથે છીએ સ્તો!

અને એક શબ્દચિત્ર પોતાની માતાનું અહીં અશ્વિનભાઈએ આપ્યું છે એ અનોખું છે. ‘અમ્મી’ નામે લેખમાં મા સાથેના પોતાના સંબંધની નિખાલસ ગુફ્તેગો લેખક વાચક સાથે કરે છે એ સાહિત્યલેખનના વિરલ અપવાદોમાં મૂકવા સરખી છે. લેખક એક ચિત્ર દોરે છે : ‘... 1935માં ધરતીકંપનું એક દૃષ્ય : હું ત્યારે ચાર વરસનો. ધરતી કામવાળી બાઈ મને ધરની બહાર ભગાડી રહી છે. પછી આગળ-પાછળનું કશું દેખાતું નથી : અમ્મી તો નહીં જ : એણે મને ખોળામાં લઈ ખવડાવ્યું હોય, વાર્તા

કહી સુવડાવ્યો હોય, ફૂલ-પોખી કે ચાંદામામા દેખાડ્યાં હોય ... કંઈ જ સાંભરતું નથી, ‘જનનીની જોડ’ કાવ્ય ભાણવાનું આવ્યું ત્યારે ... બોટાદકર વેવલા લાગેલા. ... આ જ મારી મા, એવો ભાવ કદી ઊઠ્યો નહીં’ માતાનું આવું ચિત્રણ કરનાર લેખિની કેવું જિગર ધરાવતી હશે! એવું જ જિગર વાચકનું હશે તો શ્વાસ થંભાવી દે એવી આ શબ્દમાલાનાં બાર પાનાં એ પાર કરી શકશે. લેખક તો તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઢોળે છે : અમ્મીની વિદાયના વરસેક પછી લેખકનો અન્યથામી ક્યાંકથી બોલે છે : ‘કોઈ વ્રણ નથી, શેષ કોઈ ભાવ નથી, અભાવ નથી. પ્રશ્ન નથી, અપેક્ષા નથી ને દ્રેપ પણ નથી. નિ:શેષપણે જિવાયેલા એક સંબંધની છે માત્ર સાર્યકતા, પૂર્ણતા – એવી પૂર્ણતા જ્યાં બધા આકાર ઓગળી જાય છે, અને એટલે જ, અમ્મી, આપણે નહીં મળીએ, પાછાં કદી નહીં મળીએ.’ કલમ આટલું લખતાં કેવું કંપી હશે! અહીં આટલે આવ્યો ત્યાં સુધી ખાળી રાખેલાં જળજળિયાંને મેં મારગ આપ્યો છે; તમે પણ નહીં રોકી શકો.

પુણેમાં આપણા વિજ્ઞાની જયંત નારણીકર અને તેમના પરિવાર સાથેના સંસર્ગની વાતો પણ લેખક આપણને કહે છે. અને કેવા ભયાભયાં જિગરી ભાવથી બટુકભાઈ દીવાનજીની શબ્દછબિ ખેંચાયેલી છે! ગુજરાતના એ એક ઉત્તમ સૂરમર્મજ્ઞ સાથે આપણે કેવાકેવા લોકોની સમીપે સંચરીએ છીએ! ડાગરબંધુઓ, ઓમકારનાથ, ફેયાજખાં, એવા બધા. સૂરની સામ્રાજી કેસરભાઈની આખરી મહેફિલની ભેરવી-શી કથની સંગીતરસિકોને ન્યાલ કરી દે તેવી છે. ફોટોગ્રાફીના કામ અંગે અશ્વિનભાઈને દેશદેશાવરમાં રખડવાનું થયું. એ પ્રવાસોની કથાઓ આપણને રસના પૂરમાં તાણી જાય છે. હિમાલયના આશક અશ્વિનભાઈએ એ ગિરિકંદરાઓ અને તેની વિપુલ પુષ્પસમૃદ્ધિ પર છબિક્સબ અજમાવવા રજાગપાટ કરેલા. એ પ્રવાસોની દાસ્તાન પણ અહીં છે, તો આંદામાનના અણજાણ ટાપુના અલૌકિક અનુભવની – આંતર-ભાત્ય બેઉ અનુભવની – વાત પણ લેખક કહે છે. અમેરિકામાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ધૂમવાનું થયું ત્યારે થયેલા અણજાણ માનવીઓના અનુભવોની વાતો પણ

લેખકની ગઠરીમાંથી નીકળતી જાય છે અને આપણાં અંતરને ભીંજવતી જાય છે.

પોતાને વિશે વાતો કરવા આ લેખક સદા ઉદાસીન કેટલાક જિજ્ઞાસુ મિત્રોએ જુદેજુદે સમયે પ્રશ્નો કરેલા. તેના જવાબમાં એમણે એક સંકલિત કેફિયત અહીં રજૂ કરી છે એ લેખકને સમજવા-ઓળખવા માટેનું દર્પણ છે. ‘હું’ને બાજુએ મૂકી દઈને માણસ આત્મકથન કેવા ગરવાઈભર્યાં નમ્રભાવથી કરી શકે તેનું એક ઉજ્જવળ ઉદાહરણ એટલે ‘વાણદીકું વેધે તે શૂર’ નામનો આ લેખ. પોતાના રસશૂન્ય કુટુંબસંસ્કારની ભૂમિકા બાંધીને પછી અશ્વિનભાઈએ છબિકલાની સાધનાના માર્ગ કેવી રોમાંચક રીતે પાર કર્યા, દુર્ગમ ગિરિગલ્વરમાં રઝળીને, સુષ્ટિની કેવી સંપતને કેમેરામાં કેવી રીતે સંઘરતા ગયા તેની કથા કહેતા જાય અને સાથે કેવા અણજાણ માનવીઓ સાથે સ્નેહની દોરી બાંધતા જાય તેની સ્મરણકણિકાઓ માત્ર આ લેખમાં જ નહીં, આ પુસ્તકનાં અનેક પૃષ્ઠો પર વેરાયેલી છે. ‘ફોટોગ્રાફી નિમિત્તે મારે ઘણા મહાનુભાવોને મળવાનું થયેલું ... એક જ નામ આપવાનું હોય તો મેંશલેકનું આપું. માત્ર એકવાર મળેલો પણ આંતરિક સંબંધ પુરાણો લાગેલો.’ એમ કહીને ત્રણ પાનાં સુધી એ લાખેણા ઘરોબાની વાતો કરે છે. ફોટોગ્રાફર તરીકેનો એમનો વિકાસગ્રાહી પણ અશ્વિનભાઈએ થોડા વિસ્તારથી દોરી આપ્યો છે. એ વાતના સારરૂપે એ કેમેરાનો કસબી શું કહે છે? ‘મારાં ... પ્રદર્શનો નિમિત્તે ... કળાકારો અને પ્રતિભાવંતોને મળવાનું થયું. મારું આંતરિક વિશ્વ ‘બિગ-બેન્ગ’ની ગતિએ વિકસનું ગયું.’ એટલે સુધી તો સમજ્યા, પણ પછી ભરતવાક્ય ઉચરે છે : ‘આ વિકાસનો એક માત્ર બલિ અહમ્ બન્યો.’ દેશદેશાવરના તસ્વીરનવાજી સાથેના એમના ઘરોબા વિશેની વાતોનાં વર્તુળ આપણી આસપાસ દોરે છે તેમાં નરી નિખાલસતા છે, પણ પેલો ખોવાયેલો ‘હું’ ક્યાં ય ફરકતો નથી. ફ્રાન્સના રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલયની કલાવીથિકાની દીવાલો એમની તસ્વીરકૃતિઓથી શોભે છે; ત્યાં સંગ્રાહ યુબીરસિલ અને યુ રાયનાં સર્જનો સાથે છે. ગુજરાતીમાં એમનું આ પહેલું પુસ્તક ભલે, પણ હિમાલયની ગિરિમાળાઓ, ત્યાંનાં સુંદર પુષ્પો, પૃથ્વીના પટને શોભાવતી શિલાસમૃદ્ધિ, ભારતના સાગરકાંઠા વિશે, અરે, સાયકલ જેવા રોજિંદા સાધનમાં – આ સર્વમાં વિલસે છે એ સૌંદર્યને એમણે તસ્વીરોમાં ઝડપ્યું, ને તેનાં થોડાં આલ્બમો તસ્વીરી દુનિયામાં પંકાય્યાં. આની જાણકારી આ પુસ્તકમાં સંકલિત કરીને નથી મૂકી. છબિકલાની એમની સાધના કઈ ફિલસૂફીને અનુસરે છે? કહે છે, ‘કેમેરાનાં યંત્ર-ચક્ષુ (લેન્સ) મારફત હું જગત જોઉં છું ત્યારે જ મને સાચું જગત દેખાય છે. ના જી, હું તો કહીશ કે ચર્મચક્ષુથી જ જોઉં છું, તેમાં આંતર-ચક્ષુનું મેળવણુ ઉમેરાયા પછી મને બહિર્જગતનું જ અદ્ભુત રહસ્યોદ્ઘાટન થાય છે તે હું કેમેરાના યંત્ર-ચક્ષુની મદદથી સાચવું છું.’ સર્જનનું આવું ચેતના-રસાયણ પ્રતિભાવંતનું, ‘જનિયસ’નું હોય તો જ આ મર્મ સંભવે. આ લેખ એટલે એવા એક ‘જનિયસ’ સાથેનો વાર્તાલાપ. માણસ અંતર્મુખી બનીને સ્વ-નિરીક્ષણ-પરીક્ષણનાં કેવાં કેવાં ઓજારો ખપમાં લે છે તેના અવલોકનનું આ એક ઊજળું ઉદાહરણ છે.

સંસ્મરણો, શબ્દચિત્રો, પ્રવાસની વાતો – આ બધાં ઉપરાંત પણ લેખકના વ્યક્તિત્વને સમૃદ્ધ કરનાર તત્ત્વો છે : એમની અધ્યાત્મપરાયાણતા અને એમનો કવિતારસ. જ્ઞાનીઓ અને ગુરુજનોના સંસર્ગે એમની ચેતનાને અધ્યાત્મરંગ આપ્યો. ‘અનિચયિત શબ્દ: અરૂઢ અર્થ’ એ લેખમાં કેટલાય પ્રચલિત શબ્દો નવલા અર્થ લઈને આવે છે. જાગૃતિ, આનંદ, શોક, ચિંતા, આત્મવિચાર, જ્ઞાન, દંભ, નામસ્મરણ, મૃત્યુ એવા એવા ઓગણપચાસ શબ્દોના એમનાં આગવાં અર્થઘટનોમાં જીવનમર્મપિપાસુઓને રસ પડશે. નિત્ય ગ્રહણશીલ અશ્વિનભાઈએ અતીતવાસી અને પ્રત્યક્ષ ગુરુજનો પાસેથી જીવનના મર્મ પામવાનો લહાવ લીધો છે. આ સંસર્ગનો નિષ્કર્ષ અહીં બીજા એક લેખ ‘પાણી એક, પરબ અનેક’માં રજૂ કર્યો છે.

ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી ભાષાઓનું સેવન એમણે કર્યું અને સાહિત્યરસનું પોષણ પામ્યા. કેટલાંક કાવ્યાનુવાદ, કાવ્યાસ્વાદ, અને સ્વરચિત કાવ્યરચનાઓ પણ અહીં છે. એમનું કાવ્ય ‘દરિયા’ તો આ પુસ્તકનું ભવ્ય સમાપન બની રહે છે. તેને વિશે અશ્વિનભાઈએ એકવાર કહેલું કે ‘તેનું પઠન પૂરું કર્યું હોય ને રડ્યો ન હોઉં એવું ભાગ્યે જ બન્યું છે.’

કોરા કાગળ પર છપાઈને આવેલી આ નિષ્પ્રાણ જાણસ નથી. આપણાં સંવેદન-કોષને ક્યારેક આનંદનો મુલાયમ સ્પર્શ આપે છે, ઘડીક વિપાદમાં વીંટ છે; વળી, અસ્તિત્વના મર્મો વિશે વિચારતા કરી દે એવા અંશો પણ અહીં છે, તો નર્મમર્મ પણ છાંટી દે છે. સંસ્મરણો વ્યક્તિનાં હોય કે અનુભવોનાં હોય, મનુષ્યના અનેકઅનેક સ્વરૂપોનો, તેની જૂજવી તાસીરનો, ગુણોનો, અલ્પ ગુણોનો જાણે કે તેમાં એક મેળો રચી દે છે. આવાં લખાણોનું મૂલ્ય મનુષ્યવૈવિધ્યના આવા દર્શન પરથી અંકાતું હોય તો આ પુસ્તક ખરેખર એ વૈવિધ્યની છબિ બને છે. આપણી ભાષા કેવી ઓજસવંતી છે તેની પ્રતીતિ જે આપણને સ્વામી આનંદે કરાવી છે તેનું જ જાણે અનુસંધાન આ લખાણોમાં ઝબકે છે. કેવી કેવી શબ્દાવલિઓ અહીં રમતી-ખેલતી સામે મળે છે! : ‘ઉદાસીનતાનાં કબૂતર ઊડવા માંડે’, ‘ચોમાસાની ઈંડી-ભીની મસોતા-રાત’, ‘આકાશમાં રંગોની રૂમઝૂમ’, ‘મરણનાં નગારાં’, ‘અહમ્ નામનો બહુરૂપી’, ‘નીંદરનું નાનું રસગુહું’ – આવાં તો અપરંપાર શબ્દ-ઝૂમખાંથી શોભતી એમની વાડી આ પાનાંઓ પર આપણને નિમંત્રે છે. પોતાના વિષયને સાંગોપાંગ પેખનાર અને વાણીના દૈવતને આત્મસાત્ કરનાર જ આવું મર્મસ્પર્શી કર્તૃત્વ નિપજાવી શકે. નાના નિવેદનમાં લેખક પોતાના ભીતરની કથની કહે છે કે એમણે ચોત્રીસ વરસમાં લખેલાં અનેક લખાણોમાંથી માત્ર તેર લખો જ અહીં રજૂ કર્યા છે, બાકીના ફાડી નાખ્યા છે. પોતાની મજૂસમાં સંઘરેલાં મોતી જ આપણને ધરનાર લેખક પોતે તો ગરવાઈ દાખવે છે જ, પણ સાથે વાચકનું પણ ગૌરવ કરે છે. એમણે આને એમનું પહેલું અને છેલ્લું પુસ્તક કહ્યું છે. સાહિત્યનાં મૂલ સંખ્યાથી નહીં પણ રણકારથી થતાં હોય તો કહેશું કે આ એક ચોપડી પણ ગૂર્જરી ગિરાને લેખકનો અણમૂલ અર્ધ્ય બનીને શોભશે.

[સદ્ભાવ : “ઉદ્દેશ”, ઓગસ્ટ 2011]

છબિ ભીતરની : અશ્વિન મહેતા : મહાન છબિકારના અનન્ય લેખો : પ્રકાશક - રંગદ્વાર પ્રકાશન, G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - 380 009, ભારત : ટેલિ. : ૦૦-૯૧-૭૯-૨૭૯૧ ૩૩૪૪ : ફિ. રૂ. ૧૧૦ [‘Prasar’, 1888, Aatabhai Avenue, BHAVNAGAR - 364 002, India]

‘અક્ષર’, અક્ષરદેહ ધરે તો સારુ! ♥ પંચમ શુક્લ

‘સ’ ને ‘હ’ ને ‘ઝ’ની વચ્ચે રોજ રિખાતો ધ્વનિસૂકોટ કોઈ મુક્ત કરે તો સારુ, નાદ અનાદિ આખર અક્ષરદેહ ધરે તો સારુ!

દલિત પ્રતાડન દલિત વિપિમાં;
ગલિત ગુબારા ગલિત વિપિમાં;
પલિત ચાંપણી પલિત વિપિમાં;
ચલિત ચર્વણા ચલિત વિપિમાં;
હસ્વ-દીર્ઘની ગંઝા-ઉંઝા રોબોટ વિપિમાં;
બળખા જેવી ચીકટ છાપણી વચ્ચે રૂડી પ્રાદેશિક આ બોલીઓ, આ બાબત ને આ ઉચ્ચારણના નાભિધાસો,
“સોગંદ મુદ્રણી સંસ્કૃતિના”, – કોઈ ચિત્ત ધરે તો સારુ!

ગુણવંતરાયનો ‘ગ’ હાજર છે;
મેઘાણી ને મેકવાનનો ‘મ’ હાજર છે;
પન્નાલાલનો ‘પ’ હાજર છે;
સાત સ્વરોની સરગમના આ ત્રણ સ્વરોની સાપ્તે કોઈ એકે સાચો સૂર ભરે તો સારુ!

નક્કર રીતે કોક તો દોરો અમીબાનો આકાર?
નક્કર રીતે કોક તો ઝીલો શકુનિ કેરા પાસાનો પડકાર?
નક્કર રીતે કોક તો પામો વિચારનો વિસ્તાર?
બધું બદલનું; ક્ષણ ક્ષણ બદલે
રૂપ, રંગ આકાર બદલતા -
મારા શબ્દો, મારી ભાષા, મારી લિપિ,
એને પણ વૈવિધ્ય વરે તો સારુ!
‘અક્ષર’, અક્ષરદેહ ધરે તો સારુ!

e.mail : spancham@yahoo.com

એક સજ્જ સૂચિકારના અનોખા, અભૂતપૂર્વ પ્રદાનની સંદર્ભસૂચિ

• ‘નરસિંહ મહેતા વિષે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શું શું અને કેટલું લખાયું છે?’

• ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં ક્યા ક્યા વિષય પરના શોધનિબંધ કોના દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે?’, ‘અમેરિકન લેખક હેર્મિંગવે કે રશિયન લેખક લિયો તોલ્સ્ટોયની નવલકથાઓ વિષે, અરે, કોઈ પણ ભાષાની નવલકથા વિષે ગુજરાતીમાં કોણે, ક્યાં અને કેટલું લખ્યું છે?’

• ‘ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની કઈ કઈ કૃતિઓનું વિવેચન કોણે, ક્યાં અને ક્યારે કર્યું છે?’

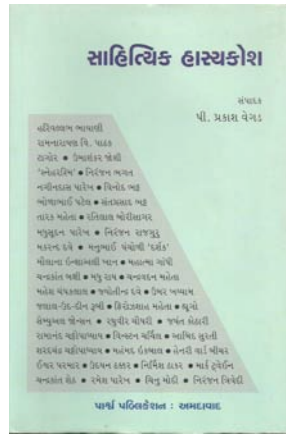
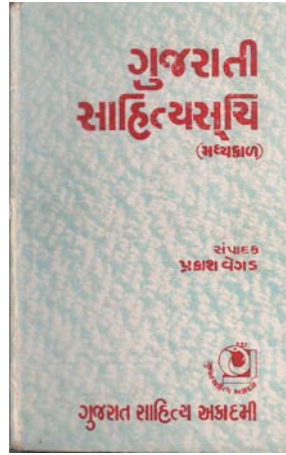
આવી માહિતી મેળવવા માટે કેટલાં થોથાં પરથી ધૂળ ખંખેરવી પડે? કેટલાં જર્જરિત પાનાં ઊથલાવવાં પડે? અને છતાં ય જોઈતી માહિતી મળશે જ એની શી ખાતરી? તો પછી સાચા અને અધિકૃત જવાબ મળે ક્યાંથી? કોની પાસેથી? આવા અનેક જવાબો માટે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ, વિવેચકો અને વિદ્વાનો, સંશોધકોને પૂછતાં તેઓ એક જ નામ તરફ આંગળી ચીંધે : પ્રકાશ વેગડ.

પૂરા કદનું માળખું ધરાવતી કોઈ સંસ્થા ય ભાગ્યે જ કરી શકે એવું કામ પ્રકાશભાઈએ કેવળ આપસૂઝથી અને આપબળે કર્યું છે. તેમના કામની પ્રશંસા થઈ છે, નોંધ પણ લેવાઈ છે. તેની સામે પ્રકાશભાઈને વિશુદ્ધ આનંદ સિવાય શું મળ્યું? એનો અધરો જવાબ કદાચ આ લેખ વાંચતાં મળી રહે.

પ્રકાશભાઈનું શાળાકીય તેમ જ કોલેજનું ભણતર હિન્દી માધ્યમમાં થયેલું. કેમ કે તેમના પિતા મનજીભાઈ વેગડ મૂળ કચ્છના માધાપર ગામના, પણ રોજગાર અર્થે અલ્હાબાદમાં જઈને વસ્યા હતા. મનજીભાઈ અને ગોમતીબહેનનાં કુલ નવ સંતાનોમાંનું ત્રીજું સંતાન એટલે ૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૩૮ના રોજ જન્મેલો પુરુષોત્તમ. પિતાજી એક સગાની ફેક્ટરીમાં કેશિયર તરીકે નોકરી કરતા હતા. આવક મર્યાદિત અને વસ્તાર મોટો, એટલે તેમની ઈચ્છા એવી કે પુરુષોત્તમ ભણીગણીને તરત પોતાની જેમ જ એ ફેક્ટરીમાં નોકરીએ લાગી જાય.

પુરુષોત્તમને શાળામાં વાંચનનો શોખ ખરો, પણ બાળવાર્તાઓ અને સાહસકથાઓ પૂરતો સીમિત હતો. શાળાનો અભ્યાસ તેમણે પૂરો કર્યો. કોલેજમાં અભ્યાસ દરમ્યાન ઉત્તર પ્રદેશની નામ લખવાની પ્રથા મુજબ તેમના નામની પાછળ ‘પ્રકાશ’ ઉમેરાયું, જે બન્યું ‘પુરુષોત્તમ પ્રકાશ’. ટૂંકાઈને તે ‘પી.પ્રકાશ’ બન્યું અને છેવટે ‘પ્રકાશ’ નામ જ તેમની ઓળખ બની રહ્યું. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓએ પોતે જ ‘મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ લાયબ્રેરી’ શરૂ કરેલી, તેમાં પ્રકાશભાઈએ સેવાઓ આપેલી. ૧૯૫૮માં તેમણે બી.એ. પાસ કર્યું. તેમને નોકરી તો કરવી હતી, પણ કોઈ સગાને ત્યાં નહીં. તેથી કોઈને કહ્યા વિના તે ઘેરથી નીકળી ગયા. કામની તલાશમાં તે પહોંચ્યા એક મિત્રને ત્યાં, જે નૈનિતાલની તળેટીમાં આવેલા હલદ્વાનીમાં રહેતો હતો.

અહીં પંતનગરમાં ‘યુ.પી. એગ્રીકલ્ચરલ યુનિવર્સિટી’નો આરંભ થઈ રહ્યો હતો. એટલે કામ તો મળી ગયું, પણ પુસ્તકોનાં પાર્સલ ખોલવાનું અને પુસ્તકોને ગોઠવવાનું સાવ મામૂલી કામ. ગુજરાન માટે આ કામ ખોટું

નહોતું. ઘરના સભ્યો સાથે આ ગાળામાં કશો સંપર્ક રહ્યો નહોતો. બે વરસ આમ ટૂંકા થયા. છેવટે તેમના પિતાજી પીગળ્યા. આગળ અભ્યાસ અને કારકિર્દી માટે પ્રકાશભાઈ ગુજરાતમાં આવવા ઈચ્છતા હતા. પિતાજી તેમને વડોદરા મોકલવા તૈયાર થયા. જરૂરી નાણાંની જોગવાઈ તેમણે કરી આપી અને પ્રકાશભાઈ વડોદરા આવ્યા.

વડોદરાની એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં તેમણે પ્રવેશ મેળવ્યો અને લાયબ્રેરી સાયન્સનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અહીં એક વિષય તરીકે તેમને બીબ્લીઓગ્રાફી ભણવાની હતી. પ્રકાશભાઈને તેમાં બહુ રસ પડ્યો અને તેમણે સૂચિગ્રંથોના અભ્યાસની સાથે તેની રચનાપદ્ધતિનો પણ બરાબર અભ્યાસ કર્યો. ત્યારે તેમને ક્યાં ખબર હતી કે બીબ્લીઓગ્રાફી જ તેમની ઓળખ બની રહેવાની છે? અભ્યાસ બરાબર ચાલતો હતો, પણ છેલ્લે છેલ્લે પૈસા ખૂટવા આવ્યા. હવે પૈસા બચાવવા શી રીતે? એ વખતે તંદૂરી રોટી સાથે દાળ મફત મળતી, એટલે પ્રકાશભાઈ આખા ભાણાને બદલે દાળ રોટી જ જમતા અને પૈસા બચાવતા. આખરે આ કોર્સ પૂરો થયો. પ્રકાશભાઈની ઈચ્છા યોગ્ય નોકરી મળે તો ગુજરાતમાં જ સ્થાયી થવાની હતી. થોડી છૂટીછવાઈ નોકરી કર્યા પછી એ વલ્લભ વિદ્યાનગરની નવિની આર્ટ્સ કોલેજમાં ગ્રંથપાલ તરીકે જોડાયા. બેએક વરસ અહીં વીત્યા.

એ પછી અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં તેમને નિમણૂક મળી. ૧૯૬૫માં તે અમદાવાદ આવી ગયા. આ કોલેજમાં પ્રકાશભાઈએ પોતાની નિમણૂક અનેક રીતે સાર્થક કરી બતાવી. હાથમાં લીધેલા વિષયમાં નિષ્ણાપૂર્વક ઊંડા ઊતરી જવાની તેમની લાક્ષણિકતા અહીં બરાબર ખીલી ઉઠી. ગ્રંથપાલ તરીકે તેમનો આગ્રહ એવો રહેતો કે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પોતાનાં પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત અનેક સંદર્ભગ્રંથો પણ ઉથલાવે. આ માટે તે પોતે ખાસ જહેમત લઈને વિવિધ ગ્રંથો શોધી રાખતા. આને કારણે કોલેજમાં તેમની લોકપ્રિયતા ઘણી થઈ ગઈ. આ અરસામાં જ તેમનાં લગ્ન લીલાબહેન સાથે થયાં.

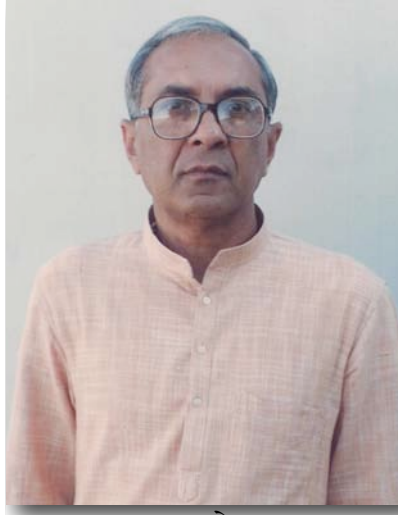
કોલેજમાં સમય સારી રીતે જતો હતો અને પ્રકાશભાઈને કામમાં આનંદ મળતો હતો, પણ તેઓ એકવિધતાના માણસ નહોતા. સતત નવા કામની તલાશમાં તે રહેતા. આ કોલેજમાં જ નિરંજન ભગત અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક હતા. તેમનું માર્ગદર્શન મેળવીને પ્રકાશભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની સંદર્ભસૂચિઓ (બીબ્લીઓગ્રાફી) સંપાદિત કરવાની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો. આ ક્ષેત્રમાં ત્યારે તો સાવ છૂટુંછવાયું કામ થયું હતું. હજી આજે ય સૂચિપત્ર (કેટેલોગ) અને સંદર્ભસૂચિ (બીબ્લીઓગ્રાફી) વચ્ચેનો ફરક બહુ ઓછા સામાન્ય લોકો જાણતા હશે. પ્રકાશભાઈએ ભગતસાહેબના સુચનથી ‘નાનાલાલ સંદર્ભસૂચિ’ તૈયાર કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧૯૭૭નું વરસ કવિ નાનાલાલનું જન્મશતાબ્દી વરસ હતું એ નિમિત્તે ‘ગ્રંથ’નો નાનાલાલ શતાબ્દીગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો હતો, જેના તંત્રી હતા નિરંજન ભગત. નાનાલાલ બાબતે વિવિધ ઢેકાણે પ્રકાશિત થયેલી માહિતી ધરાવતા ગ્રંથો, સામયિકો મેળવવા શનિ-રવિની રજાઓમાં પ્રકાશભાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, એમ.જે. લાયબ્રેરી, ગૂજરાત

યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી એમ અનેક ઠેકાણે જવા લાગ્યા અને કલાકોની જલમત લઈને માહિતી નોંધતા રહ્યા. આ રીતે તેમણે પહેલવહેલી 'નાનાલાલ સંદર્ભસૂચિ' તૈયાર કરી. આમાં નાનાલાલની કૃતિઓની માહિતી ઉપરાંત તેમની કૃતિઓ વિષે જ્યાં પણ લખાયેલું પ્રકાશિત થયું હોય તેની અધિકૃત માહિતી આપવામાં આવી છે. આ સંદર્ભસૂચિ પ્રકાશિત થઈ અને અભ્યાસુઓએ ખૂબ વખાણી. ઉમાશંકર જોશી જેવા સાક્ષરે પણ પ્રકાશભાઈના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે શુભેચ્છા દર્શાવી.

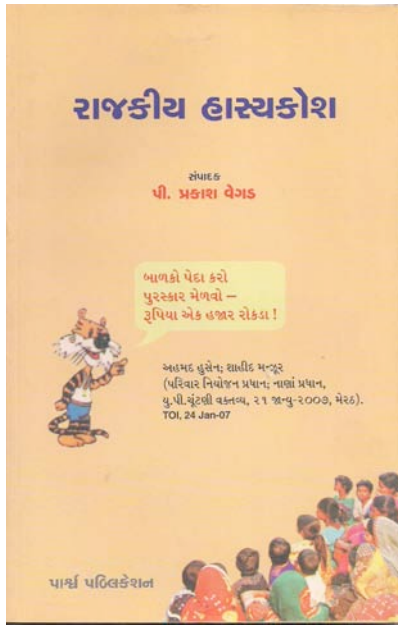
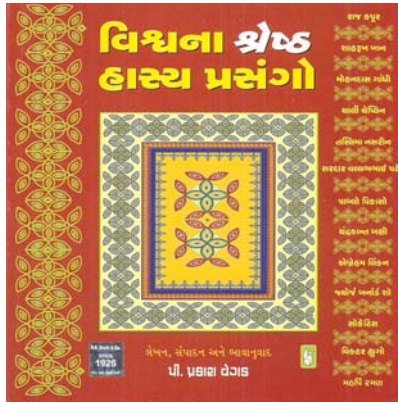
આની જ ફલશ્રુતિરૂપે આર.આર. શેઠવાળા ભગતભાઈએ પ્રકાશભાઈને નવા શરૂ થયેલા પોતાના સામયિક "ઉદ્ગાર" માટે નિયમિત સ્વરૂપે સંદર્ભસૂચિઓ તૈયાર કરવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. આમ, 'સંદર્ભ' વિભાગ હેઠળ પ્રકાશભાઈએ નિયમિતપણે વિવિધ સંદર્ભસૂચિઓ તૈયાર કરીને આપવા માંડી. લાગલગાટ અગિયાર વરસ સુધી એ ચાલુ રહી. પ્રકાશભાઈ મૂળભૂત રીતે અધિકૃતતા અને પોતાના કામમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતા માણસ. એટલે તેમની પોતાની સૂચિઓ તો ચોકસાઈવાળી હોય જ, પણ સૂચિ કે સંદર્ભગ્રંથના નામે અગાઉનાં જે કામો અયોગ્ય રીતે થયેલાં લાગ્યાં, તેના વિશે ય તેમણે નિર્દેશ કર્યો. કે.કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત 'ગુજરાતના સારસ્વતો'ને તેમણે 'એક અવિશ્વસનીય સંદર્ભગ્રંથ' તરીકે ઓળખાવ્યો અને તેમાંની ત્રુટિઓ પ્રત્યે આંગળી ચીંધી, ત્યારે ખુદ કે.કા. શાસ્ત્રીએ રાજી થઈને ખેલદિલીપૂર્વક તેમને અભિનંદન આપ્યા હતા. આવા અનેક સંદર્ભગ્રંથોમાં રહેલી ગંભીર ક્ષતિઓની પ્રકાશભાઈએ વિગતવાર છણાવટ કરી.

આવા અનોખા અને અભૂતપૂર્વ કામને કારણે પ્રકાશભાઈનું નામ ઠીકઠીક જાણીતું થયું. ત્યાર પછી ૧૯૭૮માં ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રકાશભાઈએ 'મહાનિબંધ વર્ગીકૃત સૂચિ' પ્રકાશિત કરી. આમાં ૧૮૫૩થી ૧૯૭૭ના એકસો વીસ વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે ભારતની જ નહીં, ફ્રાંસ, અમેરિકા, જર્મની, ગ્રેટ બ્રિટન જેવા દેશોની યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા સ્વીકૃત મહાનિબંધોની વિગતનો સમાવેશ થતો હતો. ડૉ. ભાયાણીએ આ સૂચિ અંગે જણાવ્યું, 'આનાથી આપણા પી.એચ.ડી.લક્ષી સંશોધનકાર્યના પક્ષઘાતનો ઉપચાર કરવાનું એક નાનકડું પણ મૂલ્યવાન પાયાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.' આ સૂચિની પણ વ્યાપક સ્તરે નોંધ લેવાઈ.

એ વખતે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'નું કાર્યાલય અમદાવાદની એચ.કે. કોલેજમાં હતું. અને તેને આશ્રમ રોડ પર "ટાઈમ્સ" પાછળ આવેલા હાલના મકાનમાં ખસેડવાનું હતું. પ્રકાશભાઈને સાહિત્ય પરિષદમાં ગ્રંથપાલ તરીકેની નોકરી માટે ઓફર મળી. કોલેજની મર્યાદિત લાયબ્રેરીને બદલે સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાની લાયબ્રેરી ઊભી કરવાની અને વિકસાવવાની તક મળશે, એ વિચારે પ્રકાશભાઈ આકર્ષાયા. ૧૯૮૦માં તે સાહિત્ય પરિષદમાં જોડાયા. અહીં તેમણે આખું ગ્રંથાલય લગભગ નવેસરથી ઊભું કરવાનું, આયોજિત

પ્રકાશ વેગડ

કરવાનું હતું. પોતાની આગવી દૃષ્ટિ અને સૂઝબૂઝથી તેમણે આ કામ ઉપાડ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવસમા ગ્રંથો આ પુસ્તકાલયમાં હોવા જ જોઈએ, એવી તેમની દૃઢ માન્યતા. આ માટે તેમણે જૂના, અપ્રાપ્ય ગ્રંથો પરિષદને આપવાની રીતસર ટહેલ નાંખી. અનેક સંગ્રાહકોને, સાહિત્યકારના વારસદારોને પ્રકાશભાઈ અંગત રસ લઈને સામે ચાલીને મળવા ગયા અને તેમની પાસેના દુર્લભ ગ્રંથો પરિષદને આપવા માટે સમજાવવા માટે રાજી કર્યા. આમ, પરિષદનું પુસ્તકાલય ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતું રહ્યું.

આની સમાંતરે સંદર્ભસૂચિઓ બનાવવાનું કામ ચાલુ જ હતું. સંદર્ભસૂચિનું આ કામ તેમની ફરજના ભાગરૂપે નહોતું કે નહોતું તેમને એમાં કોઈ વિશેષ વળતર મળતું. ઊલટાનું ગાંઠના ખર્ચે તે આ કામ કરતા હતા. પરિષદ દ્વારા થઈ રહેલા સંપાદનકાર્ય 'ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - ભાગ-૧: મધ્યકાળ' દરમિયાન તેમણે સંપાદિત કરેલી ગુજરાતી સાહિત્યની મધ્યકાળની સૂચિ પરિષદ માટે તાત્કાલિક મહત્વનો આધાર સાબિત થઈ. પ્રકાશભાઈની આ બંધી સામગ્રી ત્યાર પછી ૧૯૮૪માં 'ગુજરાતી સાહિત્યસૂચિ'(મધ્યકાળ)ના નામે પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ. આ પુસ્તકમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યના તમામ સંદર્ભોની સૂચિ સામેલ હતી. તેમના આ કામને લઈને જયંત કોઠારી જેવા વિદ્વાને તેમને 'મધ્યકાલીન સાહિત્યના મહાલયના ભોમિયા' તરીકે ઓળખાવ્યા.

જાહેર ગ્રંથાલયની વિભાવના દર્શાવતું તેમનું મહત્વનું પુસ્તક 'જાહેર ગ્રંથાલય : સંકલ્પ, સ્વરૂપ અને વ્યવસ્થાવિચાર' ૧૯૮૮માં પ્રકાશિત થયું, જે આ વિષય પરનું ગુજરાતીનું પહેલવહેલું પુસ્તક હતું. પરિષદનું ગ્રંથાલય વિવિધ પુસ્તકો અને સામયિકોથી સમૃદ્ધ થવા લાગ્યું એમ પ્રકાશભાઈની સંદર્ભસૂચિઓ પણ સમૃદ્ધ થતી રહી. સાહિત્યનાં અનેક સામયિકો તેમ જ અધ્યયનગ્રંથોમાં પ્રકાશભાઈએ તૈયાર કરેલી સંદર્ભસૂચિઓ પ્રકાશિત થતી રહી. ૧૯૮૪માં 'ગુજરાતી મહાનિબંધ સંદર્ભસૂચિ'નું પ્રકાશન થયું, અને ત્યાર પછીના વરસે ૧૯૮૫માં 'ગોવર્ધનરામ વિવેચન સંદર્ભ' પ્રકાશિત થયો. આ ગ્રંથમાં છેલ્લાં ૧૦૭ વરસમાં ગોવર્ધનરામના સાહિત્ય પર લખાયેલાં પુસ્તકો, લેખો, સમીક્ષાઓ, અને અલબત્ત, ગોવર્ધનરામના સમગ્ર સાહિત્યની સાલવારીનો સમાવેશ કરાયો છે. આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર થયેલો કોઈ પણ લેખકનો પહેલવહેલો સૂચિસંદર્ભ ગ્રંથ બની રહ્યો છે.

જે કે, એવું નહોતું કે પ્રકાશભાઈનો માર્ગ સરળ હતો. એમાં અનેક વિદ્યો હતાં. સાહિત્ય પરિષદના

તત્કાલીન કાર્યવાહકો સાથે તેમને એક યા બીજા મુદ્દે ધર્ષણમાં ઊતરવું પડતું હતું. સૂચિઓ તો પોતે નિજાનંદ માટે કરતા હતા, પણ રોજબરોજના કાર્યોમાં તેમને લાગતું હતું કે કાર્યાલયનું કામ લોકશાહી ઢબે થતું નથી. પ્રકાશભાઈ મુક સાક્ષી બની રહી શકે એમ નહોતા. તેમણે વિરોધ નોંધાવ્યો. સૂચિઓનું કામ ખરેખર તો એવું હતું કે તેમાં સરવાળે પરિષદની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થતો હતો, પણ એક

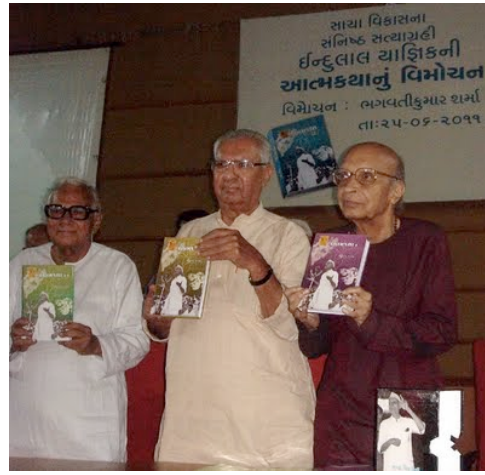
ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથાનો અખંડ પુનરાવતાર: ગુજરાતનું એક મહોણું ટળ્યું

• ઉર્વાશ કોઠારી

‘વાંચે ગુજરાત’ની સરકારી ઝુંબેશમાં થવા જેવું અને ન થયેલું કામ હતું - કેટલાંક ઉત્તમ છતાં કેવળ બે-કાળજીથી અપ્રાપ્ય બનેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોનું પુનઃપ્રકાશન. તેમાં સૌથી મોખરે આવતું પુસ્તક હતું ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથાના છ ભાગ. આમ તો, એ કામ સરકારનું નથી, પણ સરકારે ‘વાંચે ગુજરાત’ અને ‘સ્વર્ણમિ ગુજરાત’ જેવી ઝુંબેશો અંતર્ગત ભરપૂર માઈલેજ લેવાની કોશિશ કરી, એટલા પૂરતો એની સામે ધોખો કરવાનો થાય. બાકી, મૂળ જવાબદારી અને દોષ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ અને સમાજનો, જ્યાં ગુજરાતની અસ્મિતાનાં આટલાં બાણગાં ફૂંકનારા ચીઅર લીડરો અને ‘ગુજરાતનું અપમાન’ની રાડારાડી કરનારી ‘રુદાલી’ઓ સક્રિય હોવા છતાં ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા વર્ષોથી ‘અપ્રાપ્ય’ અને ‘આઉટ ઓફ પ્રિન્ટ’ બની હતી.

ગઈ કાલે (૨૫ જૂન ૨૦૧૧) આખરે ગુજરાતનું એ મહોણું અને એ

શરમ ભાંગ્યાં. સનત મહેતાનાં પત્ની અરુણાબહેન મહેતાના મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ દ્વારા, અમદાવાદના ભાઈકાકા હોલમાં ઈન્દુલાલની આત્મકથાનું પુનઃપ્રકાશન થયું. ઈન્દુલાલની આત્મકથાના છ ભાગ હવે ચાર વોલ્યુમમાં ઉપલબ્ધ બન્યા છે. કાર્યક્રમની શરૂઆત ‘વી શેલ ઓવરકમ - હમ હોંગે કામયાબ’ ગીતથી થઈ. ત્યાર પછી ઈતિહાસના અધ્યાપક-સંશોધક રિઝવાન કાદરીએ ઈન્દુલાલના પૂર્વાશ્રમ વિશે અને તેમની

આ પુનરાવતાર ટાંકણે ત્રિપુટી : ચિત્રમાં ડાબેથી જમણે, પ્રકાશ ન. શાહ, સનત મહેતા તથા ભગવતીકુમાર શર્મા દૃષ્ટિમાન થાય છે.

તબક્કે પ્રકાશભાઈને તેમણે તૈયાર કરેલી સૂચિઓ ઘેર લઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું. સાસરે વળાવેલી દીકરીને પાછી લાવવામાં આવે એમ ભારે હેયે તે બધી સૂચિઓ પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. હતાશા અને નિરાશાને વશ થઈને એક સાંજે પ્રકાશભાઈએ મહામહેનતે તૈયાર કરેલા પોતાના સૂચિસંગ્રહને દીવાસળી ચાંપી દીધી. એ આખું પ્રકરણ પ્રકાશભાઈના જીવનનું અત્યંત પીડાદાયી પ્રકરણ છે, જેની વિગતોમાં ઊંડા ઉતરવાને બદલે બળી ગયેલી સામગ્રીમાં શું હતું એની જ વાત કરીએ. તેમના એક સૂચિસંગ્રહની હસ્તપ્રત રમેશભાઈ દવેને ઘેર હતી, જે બચી ગઈ અને ૧૯૯૯માં ‘નવલકથા સંદર્ભકોશ’ તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવી. તેમાં ૧૮૫૪થી ૧૯૯૩ સુધીના કુલ ૧૪૦ વરસોની ગુજરાતી નવલકથાઓની સાથોસાથ અન્ય ભારતીય તેમ જ યુરોપીય ભાષાઓમાંથી થયેલા ગુજરાતી અનુવાદો તેમ જ વિવેચનની સમગ્ર માહિતી શાસ્ત્રીય રીતે પીરસવામાં આવી છે.

બળી ગયેલા એ સૂચિસંગ્રહમાં ‘નવલકથાસંદર્ભકોશ’ની જેમ જ કવિતા, નાટક, નિબંધ, વિવેચન વગેરે બધા સ્વરૂપો વિષેના સંદર્ભોનો સંગ્રહ હતો. આ નુકસાન કંઈ પ્રકાશભાઈનું ઓછું હતું? એ તો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યજગતનું હતું. કેમ કે, આટલા વિપુલ પ્રમાણમાં, તદ્દન વૈજ્ઞાનિક ઢબે આટલા વૈવિધ્યવાળી સૂચિઓ પ્રકાશભાઈ પહેલાં કોઈએ તૈયાર કરી નથી. અને તેમના પછી હજી સુધી એ કામ કોઈએ ઉપાર્યું નથી. પ્રકાશભાઈનો પરિપદની નોકરીમાંથી છૂટકારો પણ સરળ ન રહ્યો. અનેક પ્રકારની માનસિક તકલીફો અને શારીરિક બિમારી વેઠ્યા પછી ૧૯૯૯માં તેમની નોકરીની અવધિ પૂરી થઈ અને ઓગણીસ વરસના સતત કાર્યકાળ પછી જેમ તેમ તે પરિપદમાંથી સેવાનિવૃત્ત થયા.

પરિપદ છોડવાની સાથે સાથે તેમણે પોતાની કર્મભૂમિ અમદાવાદ પણ છોડી અને નિવૃત્તિ પછી દીકરી-જમાઈ અનુપમા-પ્રીતેશ શાહના પરિવાર સાથે વડોદરા સ્થાયી થયા. પોતાનું કામ તો તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું છે અને સૂચિઓને બદલે હવે મુખ્યત્વે હાસ્યલક્ષી તેમ જ સંસ્કારવિષયક સંપાદનો તરફ વળ્યા છે, જેમાં રાજકીય હાસ્યકોશ, દાંપત્ય હાસ્યકોશ, વિશ્વનો સંસ્કારવારસો, સાહિત્યિક હાસ્યકોશ, ગાંધી વ્યંગવિનોદકોશ જેવાં વિવિધ સંપાદનોનો સમાવેશ થાય છે. આ સંપાદનોના આયોજનમાં ય એક સજ્જ સૂચિકાર ઝળક્યા વિના રહે નહીં. હાલ તે ‘ગાંધીજીનો સંસ્કારવારસો’ સંપાદિત કરી રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમણે તૈયાર કરેલી અનેક સાહિત્યકારોની સૂચિઓ હજી ય અગ્રંથસ્થ છે, જેમાં દયારામ, કવિ ખબરદાર, કલાપિ, કાન્ત, ઉમાશંકર જોશી, ગુલાબદાસ બ્રોકર, ગિજુભાઈ બંધેકા, ચં.ચી. મહેતા, રઘુવીર ચૌધરી, શિવકુમાર જોશી, સુરેશ જોશી, સુરેશ દલાલ, સ્વામી આનંદ જેવા ત્રીસેક સાહિત્યકારોની સંદર્ભસૂચિઓનો સમાવેશ થાય છે. એ જ રીતે કાવ્યઆસ્વાદો તેમ જ કવિતાવિષયક વિવેચનસંદર્ભોની ત્રીસેક સૂચિઓ, સાહિત્યસ્વરૂપ વિષયક વિવેચનસંદર્ભો, ગ્રંથાલયસેવા વિષયક ગ્રંથો અને લેખો ... આવી અનેક સૂચિઓ તૈયાર છે. હા, આ સૂચિઓ તૈયાર કરવા બદલ ક્યારેક કોઈકે ‘ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડીરૂપે’ અગિયાર કે એકવીસ રૂપિયા ય ઉદારતાપૂર્વક આપ્યા છે અને પ્રકાશભાઈએ પોતાના માનની પરવા કર્યા વિના સામાવાળાનું માન રાખવા ખાતર એ સ્વીકાર્યા પણ છે.

હજી ય તેમની પાસે સચવાયેલા આ ‘સંસ્કારવારસા’ અંગે પ્રકાશભાઈ કહે છે, ‘સાહિત્યકારોના અભિવાદન ગ્રંથ નિમિત્તે મોટા ભાગની આ સૂચિઓ તૈયાર કરાવાઈ હતી. હવે મારે એનું શું કામ છે?’ સાચી વાત, પ્રકાશભાઈ. તમારે એનું શું કામ? તમારું કામ તો તમે કરી દીધું. હવે કોઈ દૃષ્ટિવંત સંસ્થા એને ગ્રંથસ્થ કરીને અમારી સમક્ષ મૂકે ત્યારે ખરું.

(સદ્ભાવ : “અહા ! જિંદગી”, જુલાઈ ૨૦૧૧)

[A/403, Saurabh Park, B/h Samta Flats, Subhanpura, Vadodara-390 023, India] e.mail : birenkamini@yahoo.com

રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ વિશે કેટલાક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો પડદા પર બતાવીને પ્રવચન આપ્યું. દસ્તાવેજોમાં કશું જોઈ-વાંચી શકાતું ન હતું, પણ રિઝવાન કાદરીના પ્રવચનમાં અનેક ઓછી જાણીતી વિગતોનો ખડકલો હતો. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે અમદાવાદમાં સંસારસુધારા હોલમાં ઘણી સભા-મિટિંગો થતી હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ એ સંસારસુધારા હોલ ક્યાં આવ્યો એ જાણવા મળ્યું નથી. કોઈને ખ્યાલ હોય તો જણાવે. “નિરીક્ષક” તંત્રી પ્રકાશ ન. શાહે તેમના પ્રવચનમાં, સનતભાઈના શબ્દોમાં કહ્યું તો, ‘કેનવાસ ખોલી આપ્યો.’ તેમણે ઈન્દુલાલ-મુન્શી-ગાંધીની વાત કરી. ગાંધી સાથેની બંનેની પહેલી મુલાકાતમાં બંનેને કેવી નિરાશા થઈ હતી અને પછી બંને કેવા આકર્ષાયા. ઈન્દુલાલના ગાંધીજી સાથેના ઉચ્ચકનીચક સંબંધો દરમિયાન પણ બંનેને સાંકળતી કડી ‘પ્રતિલોમ તાદાત્મ્ય’ (સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરના - છેવાડાના માણસ સાથેનું સંધાન) હતી, એવું પ્રકાશભાઈએ કહ્યું. ઈન્દુલાલ અને ગાંધીજીના કેટલાક પ્રસંગો પણ પ્રકાશભાઈએ તેમના બહોળા સંદર્ભભંડારમાંથી યાદ કર્યા. ગુજરાતમાંથી છૂટા પડ્યાનાં વર્ષો પછી 1944ની આસપાસ ગાંધીજી જૂલુમાં હતા અને મૌનવાર હતો ત્યારે ઈન્દુલાલ તેમને મળવા ગયા. ગાંધીજી એક નજરે તેમને ઓળખી શક્યા નહીં. પછી ઓળખાણ પડી એટલે ગાંધીજીએ ચબરખીમાં અસલ ગાંધીશાઈ સવાલ પાડ્યો, ‘હજી કેટલા વેશ કાઢશો? મારા જેટલા?’ ઈન્દુલાલ તેમની જિંદગીનાં પાછલાં વર્ષોમાં ગાંધીજી પ્રત્યે વધારે ભાવ અને વધારે માનસિક નિકટતા અનુભવતા હતા, એવું પણ પ્રકાશભાઈએ કહ્યું.

કાર્યક્રમના મુખ્ય વક્તા તરીકે સુરતથી ભગવતીકુમાર શર્મા આવ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાંપ્રત પ્રમુખ ભગવતીભાઈએ સાહિત્યિક એસ્ટાબ્લિશમેન્ટના માણસને ન છાજી એવું - એટલે કે સરસ અને રસાળ - પ્રવચન કર્યું. તેમનું પ્રવચન સાંભળીને લાગ્યું કે બહુ વખતે શ-સ-પના અલગ ઉચ્ચાર અને દીર્ઘ ઈ-ઉના ઉચ્ચાર સાંભળવા મળ્યા. ભગવતીભાઈ બોલે તેમ સાથે લખવાનું હોય તો જોડણીમાં બહુ ઓછી કે ભાગ્યે જ ભૂલ થાય એવું લાગ્યું. તેમણે અત્યંત સાહિત્યિક ભાષામાં - કેટલાક અઘરા શબ્દો અને કેટલીક વાર ગઝલકાર જેવા આરોહ-અવરોહ સાથે (કંઈક અંશે તરજુમમાં બોલતા હોય તેમ) વાત માંડી. 'સિંગતેલના ડબ્બાના ભાવ વધે ત્યારે મનોમન અને તંત્રીલેખોમાં જેમને યાદ કરતો રહ્યો છું એવા માનનીય વડીલ સનતભાઈ, જેમને વાંચવા કરતાં સાંભળવા સરળ પડે છે, પણ સાચકલા લોકપ્રહરી મિત્ર પ્રકાશ ન. શાહ..' એ રીતે તેમણે પ્રવચનની શરૂઆત કરી. માધવસિંહ સોલંકીનું કાર્ડમાં નામ હતું, પણ તે સમારંભમાં હાજર ન હતા. (સનતભાઈએ પોતાના પ્રવચનમાં તેમની તબિયતનું કારણ આપ્યું. જો કે, રાજકીય સક્રિયતાના દિવસોમાં સનતભાઈ અને માધવસિંહ વચ્ચેનાં સમીકરણો સારાં ન હતાં.)

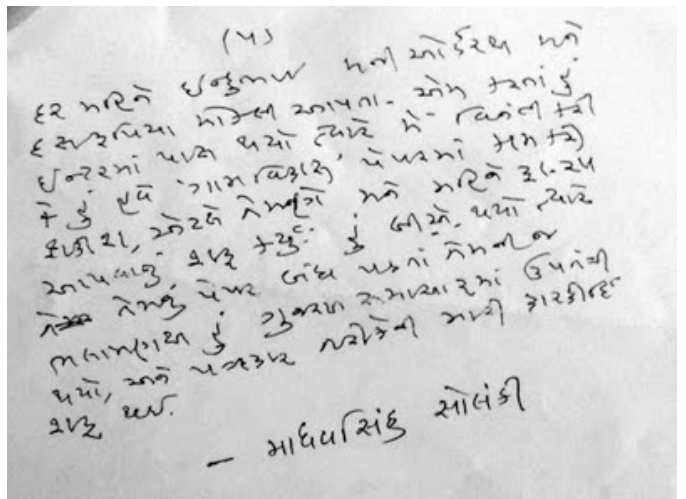
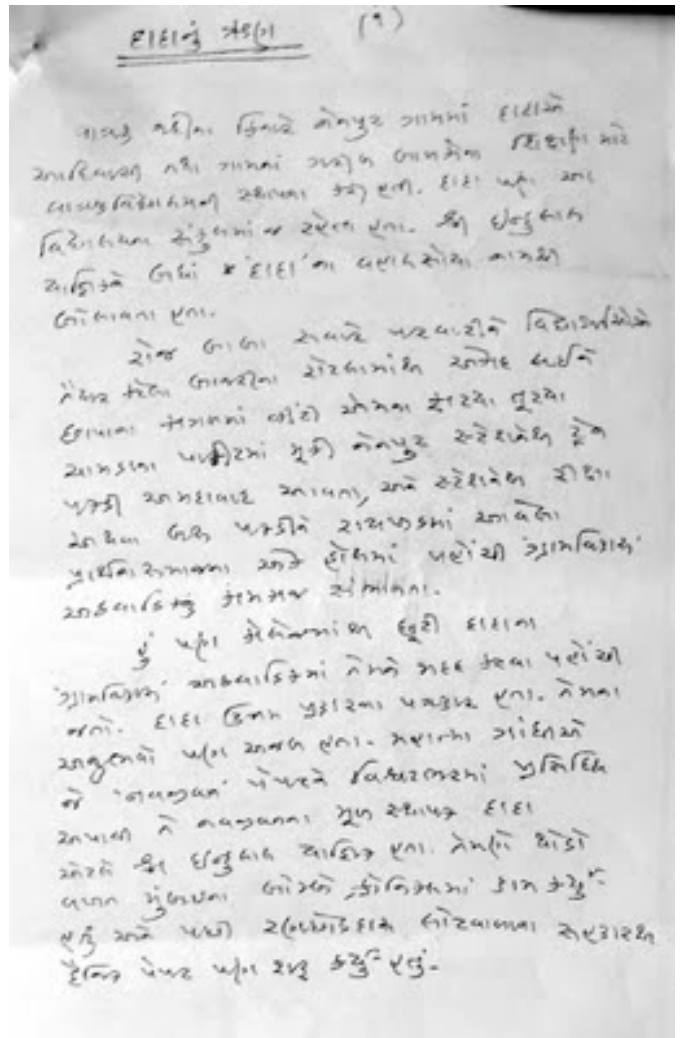
ભગવતીભાઈએ ઈસુના રેસરેકશન(પુન:પ્રાગટ્ય)ને યાદ કરીને આત્મકથા દ્વારા ઈન્દુલાલનું પુન:પ્રાગટ્ય થયું છે એમ કહ્યું. 'ઈન્દુલાલને ઓળખવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ તેમનો અક્ષરરદેહ છે. હવે ઈન્દુલાલ આપણી વચ્ચે નથી એવી ફરિયાદ કરવાનું કોઈ કારણ નહીં રહે.'

ઈન્દુલાલ સાથે પોતાનું સંધાન યાદ કરતાં ભગવતીભાઈએ કહ્યું, '1954ના અંત ભાગે "ગુજરાતમિત્ર"ના તંત્રીવિભાગમાં પ્રૂફરીડર તરીકે જોડાવો. જાહેરજીવનનું અવલોકન નહીં. પછીના દોઢ વર્ષમાં મહાગુજરાત આંદોલન ભભૂંચ્યું. મારી ઉંમર એ વખતે 22 વર્ષ. અમદાવાદમાં શહીદ થયેલા જુવાનો સાથે માનસિક વેવલેન્થ - વયજૂથનું બહુ સામ્ય. મારું રોમેરોમ અંકૃત થઈ ઉઠ્યું. સકળ ઝમીર યુવાનોની સાથે દોડી ગયું. ત્યારે ઈન્દુલાલની જે એન્ડ્રી થઈ એ તરુણ વયના હૃદયને સ્વર્ગમાંથી ફરિશ્તો ઉતરી આવ્યો હોય એવી લાગી હતી. ઈન્દુલાલનું 'અવતરણ' - આ જ શબ્દ હું વાપરીશ. શહીદો સાથે આત્મૈક્ય અનુભવતો હતો. એના માટે ઈન્દુલાલનું આગમન 'અવતરણ'થી લગીરેય ઓછું નહીં. એ ક્ષણથી હું એમનો ભક્ત બન્યો.'

સુરતમાં મહાગુજરાત આંદોલનની અસર સાવ ઓછી હોવાનું જાણાવીને ભગવતીભાઈએ કહ્યું કે "ગુજરાતમિત્ર"ની ઓફિસ નજીકના મેદાનમાં ઈન્દુલાલની સભા હતી ત્યારે સાવ પાંખી હાજરી હતી. પ્રમુખપદે જનસંઘના મોહનનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત હતા. 'હું ત્યાં રીપોર્ટિંગ કરવા ગયો હતો, પણ આટલી હાજરીમાં રીપોર્ટિંગ તો શું કરું? ઈન્દુલાલના વાગવેભવ - વાગધારામાં ભીંજવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું. એક વક્તવ્યમાં આટલા વિવર્ત, સ્થિત્યંતરો, આરોહ-અવરોહ ...' પછી 'જરા સુરુચિનો ભંગ થાય તો પણ' એવી સ્પોર્ટલર એલર્ટ સાથે તેમણે કહ્યું, 'દ્વિભાષી મુંબઈના મુખ્ય મંત્રી યશવંતરાવ ચવ્ડાણ માટે ઈન્દુલાલે કહ્યું હતું, 'પેલો પીળા ધૂ જેવો ચૌહાણ ..' અને આવું બોલ્યા પછી પોતાની કલ્પનાના ગુજરાતનું વર્ણન કરતાં તેમની વાણી કવિત્વની સીમાએ પહોંચતી હતી.

'પછી ઈન્દુલાલની સભામાં રીપોર્ટિંગ કરવાનું હોય કે ન હોય, હું પહોંચી જતો હતો. ઈન્દુલાલ ખરેખરા ફકીર હતા. અમારી ઓફિસે ચડી આવે. ખુરશીને બદલે ટેબલ પર બેસે. સહાયક તંત્રી બટુક દીક્ષિત તેમના જ્ઞાતિબંધુ. એમને કહે, 'બે કપ ચા મંગાવ.' પછી એમની તાજ છાપ સિગરેટ પીએ. સુરતમાં ઘણી વાર હું એમને રસ્તા પર ચાલતા જતા જોઉં. ખિરસામાં હાથ નાખીને સિંગચણા ખાતા જાય. 'અરુણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ' ડાબેરી વિચારવાળાનો અડો ગણાતો હતો. એના માલિક ડાહ્યાભાઈ. ઈન્દુલાલ ત્યાં આવે અને આજ્ઞા કરે, 'ડાહ્યા, મારા માટે ઘારી મંગાવ.'

ઈન્દુલાલ નરિયાદની સાક્ષરી નાગર પરંપરાના. પણ તેમનું મનોવલણ સુરતના નર્મદ-દુર્ગારામ મહેતા જેવા સુધારાવાદીઓ તરફ વધારે ઢળેલું. ભગવતીભાઈ કહે, 'સુધારાનું મોજું સુરતથી અમદાવાદ પહોંચ્યું, પણ વચ્ચે નરિયાદ ચૂકાઈ ગયું. એ ભીંજ્યું જ નહીં.'

માધવસિંહ સોલંકીએ ઈન્દુલાલ યાચિકને આપેલી અંજલિનાં પહેલા અને છેલ્લા પાન ઈન્દુલાલના ઘડતરમાં તેમના સુધારાવાદી પિતાનો ફાળો (આત્મકથાના જ હવાલાથી) આપીને તેમણે કહ્યું, 'ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલના પુત્ર ન હોત તો કદાચ એ ઈન્દુલાલ ન થઈ શક્યા હોત.' એક વાર ઈન્દુલાલે સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહીમાં હાજરી આપી હતી, પણ તેની કાર્યવાહીથી એ સાવ નિરાશ થયા હતા. એમ જાણાવીને પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ ભગવતીભાઈએ કહ્યું, 'અત્યારે પણ લગભગ આ જ સ્થિતિ છે.) સાહિત્યને જીવાતા જીવન સાથે કશી લેવાદેવા નથી એ જોઈને ઈન્દુલાલ નિરાશ થયા હતા અને યુવાનોને સહભાગી બનાવવાની ભલામણમાં તેમને આશાની રેખાઓ દેખાઈ હતી. ભગવતીભાઈએ કાવ્યાત્મક રીતે કહ્યું કે 'ઈન્દુલાલ દસે દિશાના માણસ હતા. સહસ્ત્રબાહુ વડે તે દુનિયાને બાથમાં લેવા માગતા હતા.' 'આ ગગન ટૂંકું

પરે, બીજું ગગન આપો મને.’ એ શાહબાઝનો શેર ટાંકીને ભગવતીભાઈએ કહ્યું, ‘ઈન્દુલાલ બીજા ગગના શોધક હતા.’

‘ઈન્દુલાલના દિલનો સ્વરવતો અજંબો પ્રગટતો હતો. તેમને સાચી રીતે ઓળખવા હોય તો ઊર્જાપુરુષ કહેવાય. તેમને રુંવે રુંવે ઊર્જાના જ્વાળામુખી હતા. એટલે કોઈની સાથે એમને ગોઠતું ન હતું. નોનકનૂર્મીસ્ટ હતા.’ તેમનાં લઘરવલઘર કપડાંની વાત કરતાં ભગવતીભાઈએ કહ્યું, ‘મુનશી અને ઈન્દુલાલ બંને ટોપી પહેરતા. ઈન્દુલાલની ટોપી મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ગાંધી ટોપી ન હતી. તેનો રંગ સફેદ અને કીમની વચ્ચેનો કોઈ રંગ. મુનશીની ટોપીની આગળની ચાંચ એવી આણીદાર કે આંખમાં વાગે તો આંખ ફૂટી જાય, જ્યારે ઈન્દુલાલની ટોપીની આગળના ભાગમાં ગડીઓ પહેલી હોય.’ આયર્લેન્ડની મુક્તિચળવળમાં ઈન્દુલાલની સહભાગીતા યાદ કરતાં ભગવતીભાઈએ કહ્યું, ‘તેમનું વૈશ્વીકીકરણ સંવેદનાથી ધગધગતું હતું. તેમાં વૈશ્વીકતાનો વિલાસ ન હતો.’

ઈન્દુલાલ સાથેના અંગત પરિચય અંગે તેમણે કહ્યું કે ‘મેં કદી ઈન્દુલાલની સામે આંખમાં આંખ મેળવીને જોયું નથી. પણ મારા માટે એ ગુરુ દ્રોણ જેવા હતા. એકલવ્ય બનીને હું એમની વાકુ સિદ્ધિ પામ્યો. પૈસા કમાવાની એમની પ્રકૃતિ ન હતી. મારું પણ એવું જ હતું. એ બધું હું પરોક્ષ રીતે પામ્યો. એટલે ઈન્દુલાલની આત્મકથાનું પુનઃપ્રકાશન મારા જવાના હાથે થાય એ અદભુત લઘાવો છે. ઈન્દુલાલના વિરાટ વ્યક્તિત્વ આગળ આપણે સૌ ચરણજ જેવા છીએ. મને આ જવાબદારી સોંપી એટલે ‘જરે કો આકૃતાબ બના દીયા’ એવું લાગે છે. આ જવાબદારી મને સોંપીને સનતભાઈ અને આયોજકોએ સાત જનમમાં પણ ન પૂરું થાય એવું ઝાણ ચડાવ્યું છે. તેનો હું નતમસ્તકે સ્વીકાર કરું છું.’

અંતે ‘ઈન્દુલાલના સમયમાં હતા એના કરતાં પણ અત્યારે દેશ-કાળ વધારે વિષમ છે. એટલે ઈન્દુલાલના પુનઃપ્રગટ્ય દ્વારા તેમની સાથે મનોમય અનુસંધાન કેળવી શકીએ તો બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાય.’ એમ કહીને ભગવતીભાઈએ પ્રવચન સમાપ્ત કર્યું.

“વિચારવલોણું”ના સંપાદકમંડળના સભ્ય નિરંજન શાહે માધવસિંહ સોલંકીનું લખેલું પ્રવચન વાંચ્યું. ‘દાદાનું ઝાણ’ એવું શીર્ષક ધરાવતા એ લખાણમાં ઈન્દુલાલની આર્થિક મદદથી પોતે ભણ્યા અને તેમની સાથે કામ કરીને તેમની જ ભલામણથી ઈન્દ્રવદન ઠાકોરના “ગુજરાત સમાચાર”માં જોડાઈને પત્રકાર બન્યા, તે ભારે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક માધવસિંહે યાદ કર્યું છે. એ લખાણનો કેટલોક અંશ માધવસિંહના જ હસ્તાક્ષરમાં અહીં મૂક્યો છે.

છેલ્લે 87 વર્ષના સનતભાઈએ પણ સરસ પ્રવચન કર્યું. આરંભે તેમણે કહ્યું કે ગુજરાતની સુવર્ણજયંતિ પ્રસંગે તેમની બે ઈચ્છાઓ હતી: ઈન્દુલાલની

આત્મકથા ફરી પ્રગટ થાય અને અમદાવાદમાં ઈન્દુલાલની 9 ફૂટની કાંચપ્રતિમા મુકાય. ‘કાંતિભાઈ પટેલે બનાવેલી (લાલ દરવાજાવાળી) ઈન્દુલાલની પ્રતિમા સારી છે, પણ ઈન્દુલાલનું વિરલ વ્યક્તિત્વ તેમાંથી બહાર નથી આવતું,’ એમ કહીને સનતભાઈએ કહ્યું કે પ્રતિમા માટે અમદાવાદ કોર્પોરેશન પાસે મેં જગ્યાની માગણી કરી ત્યારે સાહેબના સાહેબ (મુખ્ય મંત્રી) તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘લાલ દરવાજા એક તો મૂક્યું છે. પછી કેટલાં પૂતળાં હોય?’

સનતભાઈએ ઈન્દુલાલ સાથે વડોદરાનાં ઠકરાતી ગામોમાં ખેડૂતો વચ્ચે ઘણું કામ કર્યું હતું, તેના અનુભવ યાદ કર્યા. ‘પ્રતાપનગરથી સવારની ગાડી પકડીને અમે નસવાડી જઈએ. નસવાડી સ્ટેશન વેરાન. સ્ટોલ કે કંઈ જ ન મળે. ક્યારેક સામે ગાડું લેવા આવ્યું હોય. અને એ ન હોય તો અમે ચાલી નાખીએ. ઠાકોરોનાં ગામ અને ઈન્દુલાલ ત્યાં જઈને ખેડૂતોને કહે કે ‘આ જમીન કંઈ ઠાકોરોના બાપની નથી.’ એટલે એ લોકો અમારી સભા થવા ન દે.

મિટિંગ તોડી નાખે. એટલે નદીકાંઠે કે એવી કોઈ જગ્યાએ 500-600 ખેડૂતો ભેગા થાય. સભા પૂરી થયા પછી પાછા નસવાડી આવીએ. અમારી સાથે વિષણુભાઈ નામના એક કાર્યકર હોય. એ અડધી ચડી પહેરે. ઈન્દુલાલ એમને કહે, ‘અલ્યા બામાણ, કંઈ ભજિયાંબજિયાં મળતાં હોય તો જો.’ વિષણુભાઈ તપાસ કરે અને ન મળે તો ‘ચાલ ત્યારે’ એમ કહીને પાછા નસવાડી અને રાત્રે વડોદરા.’

‘કૂટપાથના માણસ’ ઈન્દુલાલની આત્મકથાના સમારંભ પછી, હોલની સામેની ફૂટપાથ પર, પ્રકાશ ન. શાહ અને અમારી મિત્ર-મજામંડળી અને બીજા કેટલાક મિત્રો, કેવળ એક-એક ચાનું સેવન કર્યા પછી

આગળ, ડાબેથી : પ્રણવ અધ્યારુ, (બેઠેલા) બિનીત મોદી, ઉર્વાશ કોઠારી, સંજય ભાવે અને ઋતુલ જોશી. પાછળની હરોળમાં : ઉમેશ સોલંકી, યોગેન્દ્ર ચોહાણ, ચંદુ મહેરિયા, તેમની પાછળ કિરણ કાપુરે, મણિલાલ પટેલ, નયનાબહેન શાહ, પ્રકાશભાઈ શાહ, કેતન રૂપેરા તેમ જ આશિષ વશી

સનતભાઈ કહે, 'લડાઈમાં જીતવાની કોઈ આશા નહીં, પણ ખેડૂતો જુએ એટલે ઈન્દુયાયા ગાંડા થઈ જાય. કહે, આ જ મારા માણસો છે. મહાગુજરાતની ચળવળમાં એમને નજીકથી જોયા. એમણે અમદાવાદમાં નેહરુની સભાની સમાંતર સભા બોલાવવાની વાત કરી ત્યારે કોઈ સંમત ન હતું. પણ સભા થઈ અને બીજા દિવસે છાપાંએ લખ્યું કે ઈન્દુલાલની સભા નેહરુની સભા કરતાં મોટી હતી. એ દિવસથી જ મહાગુજરાત નક્કી થઈ ગયું હતું. (એક સ્પષ્ટતા : ઘણા લોકો ઉત્સાહમાં આવીને એવું કહી બેસે છે કે નેહરુની સભામાં કાગડા ઉડતા હતા. પણ એ સાચું નથી. નેહરુની સભામાં મોટી સંખ્યામાં હાજરી હતી, પણ ઈન્દુલાલની સભા કરતાં ઓછી.)

મહાગુજરાત જાહેર થયા પછી વિજયસભા થઈ, ત્યારે અમારા પર ચિઠ્ઠીઓ આવતી હતી કે કોણ કયા ખાતાનો મંત્રી બનશે. ઈન્દુયાયાએ એવી ચિઠ્ઠીઓ જોઈ એટલે કહ્યું, 'જુઓ ભાઈ, અહીં બેઠા છે એમાંથી કોઈ મંત્રી બનવાના નથી. આપણું કામ પૂરું થયું.' કેટલાક નેતાઓએ મહારાષ્ટ્રની સામે નવા રાજ્યનું નામ 'મહાગુજરાત' હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે ઈન્દુયાયાએ જ તેમને સમજાવ્યા હતા કે 'ગુજરાત એ જ મહાગુજરાત.'

સનતભાઈએ નિખાલસતાથી કહ્યું, 'ઈન્દુલાલ ન હોત તો મહાગુજરાત આવત જ નહીં. મહાગુજરાત આવ્યા પછી અમે બધા બદલાયા, પણ એ ન બદલાયા.' 'એક વાર ઈન્દુયાયાને અમે (રૂપાલી સિનેમા પાસે આવેલી) 'બાંકુરા' રેસ્ટોરાંમાં જમવા લઈ ગયા. (દૂરદર્શનનાં મિત્ર રૂપાબહેન મહેતાના પપ્પા - અને 'નવનિર્માણ' ફેર્મ મનિષી જાનીના સસરા-ની એ રેસ્ટોરાં સનતભાઈની પ્રિય બેઠક હતી.) વિદ્યુત સ્કૂટર ચલાવે. ચાચા પાછળ બેઠેલા. એ રસ્તામાં બૂમો પાડ્યા કરે, 'એ જો પેલો આવે છે.' ચાચાને જંપ ન વળે. પછી 'બાંકુરા'માં બેઠા. એ વેસ્ટર્ન સ્ટાઈલની રેસ્ટોરાં. ડિશો મુકાઈ. પછી થોડું થોડું જમવાનું આવે. એટલે ચાચા બગડ્યા. કહે, 'આ તો આટલું આટલું જ મૂકે છે. વધારે આપતો જ નથી. મારે તો થાળી જોઈએ.' પછી અમે એમને થાળીવાળા રેસ્ટોરાંમાં જમવા લઈ ગયા.'

ઈન્દુલાલાના ભાષાવૈભવ વિશે સનતભાઈ કહે, 'આવી પ્રાણવાન રીતે કોઈ બોલી શકતો હોય એ મેં જોયું નથી.' (ગાંધીયુગમાં આ અંજલિ સરદાર પટેલને અપાતી હતી) તેમણે પણ ભગવતીભાઈની જેમ યશવંતરાવ ચવ્લાણને યાદ કર્યા અને કહ્યું, 'ઈન્દુલાલ એક જ વાક્યમાં સામેવાળાને ખલાસ કરી નાખે. યશવંતરાવ વિશે તેમણે કહ્યું, 'યશવંતરાવ ચવ્લાણ ... આ મોટો ભેંશના પોદળા જેવો ...' અને પછી લોકોને યશવંતરાવની વાત આવે ત્યારે ભેંશનો પોદળો જ દેખાય.

ઈન્દુલાલની આત્મકથાને ગાંધીજીની આત્મકથા કરતાં પણ વધારે પારદર્શક ગણાવતાં સનતભાઈએ કહ્યું, 'આ આત્મકથા વાંચ્યા પછી કોઈ માણસની આત્મકથા લખવાની હિંમત ન થાય ... ગાંધીજીએ બધી વાત કહી નથી, જ્યારે ઈન્દુલાલે એમની પત્નીને કરેલો અન્યાય અને પત્નીનો પત્ર સુદ્ધાં છાપવાની હિંમત બતાવી છે ... આ આત્મકથા નહીં, પણ આર્કાઈવ્ઝ છે. આજથી પચીસ વર્ષ પછી કોઈને જાણવું હશે કે સો વર્ષ પહેલાં નડિયાદની ગલી કેવી હતી તો એ આ પુસ્તકમાંથી વાંચવા મળશે.'

વર્તમાન રાજકારણના સંદર્ભમાં સનતભાઈએ કહ્યું, 'ઈન્દુલાલ કૂટપાથના માણસ હતા. આજે આપણે કહીએ તો ય કોઈ માનતું નથી ... આજના રાજકારણમાં એક દીવો લઈને જીવવું હોય તો એ દીવો છે ઈન્દુલાલ ... ઘણા લોકો ઘણા દાવા કરે છે - સરદારના ને બીજા. પણ કોઈ ઈન્દુલાલ થવાનો દાવો કરતું નથી. ઈન્દુલાલ નીકળે તો રિક્સાવાળા એમને પોતાની રિક્સામાં બેસાડવા ખેંચાખેંચ કરે અને અમને જોઈને રિક્સાવાળો નાસી જાય છે. કહે છે, 'કોઈ નેતા લાગે છે. જવા દો.'

'આ પુસ્તક ગાયબ થઈ જાય તેમાં સાહિત્યની, યુનિવર્સિટીની, કોલેજની, રાજ્યની શોભા નથી,' એમ કહીને સનતભાઈએ કહ્યું હતું કે આ આવૃત્તિ પૂરી થઈ જાય તો અમે બીજી આવૃત્તિ કરીશું અને આ પુસ્તકનો સંક્ષેપ એક ભાગમાં પ્રગટ કરવાની પણ યોજના છે.'

કાર્યક્રમનું સંચાલન ઉકેશ ઓઝાએ કોઈ પણ જાતની વધારાની ખટપટ વિના કર્યું. (માધવસિંહ સોલંકીનું અહીં મુકાયેલું હસ્તલિખિત પ્રવચન પણ તેમની પાસેથી જ મળ્યું છે.)

'ઈન્દુયાયાના દસ-બાર નજીકના માણસોમાંથી હું એકલો જ રહ્યો છું અને આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની મારી જવાબદારી હતી,' એવું કહેનાર સનતભાઈએ ભલે કહ્યું કે 'હજુ અડધું જ કામ પૂરું થયું છે અને પ્રતિમાનું કામ બાકી છે.' ઈન્દુયાયાનું બાવલું બને તો ઠીક, ન બને તો પણ ઠીક, તેમના જેવા લોકનેતાનું અસલી સ્મારક તેમની આત્મકથા છે - અને તે ઉપલબ્ધ બનતાં સનતભાઈ અને તેમના સાથીદારોએ અડધું નહીં, આખાખું કામ કર્યું છે. એ બદલ આ કામ સાથે સંકળાયેલા સૌને અભિનંદન.

(સદ્ભાવ : http://urvishkothari-gujarati.blogspot.com/2011/06/blog-post_26.html

e.mail : uakothari@yahoo.com

... ક્યાં સુધી ?

• અમિત પટેલ

વચેટ

મોટીને પૂછે છે :

'માએ કરી'તી કેમ આત્મહત્યા?'

'પાકી તો ખબર નથી,

પણ એવું કંઈ યાદ આવે છે,

આગલી સાંજ

દાદા-દાદી ને પપ્પા સાથે ઝઘડી'તી,

આપણને નાનડી

બહેન આપવા

કે એવું કંઈક ...

... ને વળી આવું કંઈ લખતી ગઈ'તી:

'છેક સાસરે

ન આવવું પડત

ફક્ત આને માટે.

મારાં જ પિયરમાં

ને કદાચ મારી માના જ હાથે

હું મુઈ હોત.

કદી જનમવા ના પામેલી

તમારી બધી માસીઓની જેમ.

કમનસીબે

તમારો મામો અને હું

બાળકો જોડિયાં હતા.'

(સદ્ભાવ : <http://kavyashala.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>)

અ-ઇંદ સોનેટ

• હિમાંશુ પટેલ

સૂર્યમાં સૂર્ય હલબલે,

મુગળમાં સમગ્ર દૃષ્ટિ,

હું એકાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.

સ્વપ્નમાં રંગો હલબલે,

ઈન્દ્રધનુષમાં છીછડું પાણી,

હું એકાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.

મોતિયામાં ઝાંખપ હલબલે,

પડયામાં પછડાયેલું નાદબ્રહ્મ,

હું એકાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.

ચિત્રભ્રમમાં માંદલો હલબલે

વૃક્ષમાંથી નર્થા પડછાયા,

હું એકાએક બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.

!?!?!?!?!?!?!?!?!?

.....

(સદ્ભાવ : <http://himanshupatel555.wordpress.com/>)

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું ...

૧૯૬૯ અને ૨૦૧૧. વચ્ચે ૪૨ વરસનો ગાળો. ઉપરની છબિ કમ્પાલા માંહે લેવાયેલી; નીચેની સાઉથહોલ માંહે અબીહાલ લીધેલી. બંને વચ્ચે એક માત્ર સામ્ય. કેન્દ્રીય પાત્ર બળવંતભાઈ જી. નાયક બંનેમાં વચ્ચોવચ જોવા પામીએ.

હાલ હેરો વસતાં, પરંતુ મૂળ દક્ષિણ ગુજરાતના તવડી ગામના પાણ કમ્પાલામાં સન ૧૯૩૪માં જન્મેલાં, ચન્દ્રકળાબહેન ના. પટેલ કનેથી મળેલી ઉપર્યુક્ત છબિમાં, વયલી હરોળે (ડાબેથી) રસિકાબહેન સી. પટેલ, પછીનાનું નામ જડ્યું નથી, ત્યાર બાદ, મણિભાઈ સી. પટેલ, 'શિમોની પ્રાયમરી સ્કૂલ'ના તત્કાલીન મુખ્ય શિક્ષક બળવંતભાઈ નાયક, પુદ ચન્દ્રકળાબહેન ના. પટેલ તથા સાવિત્રીબહેન જોશી દૃષ્ટિમાન થાય છે. પહેલી અને છેલ્લી હરોળમાંની વિદ્યાર્થિનીઓનાં નામ, કમભાગ્યે, જડી શક્યાં નથી. કમ્પાલા યુવક સંઘને ઉપક્રમે યોજાતી રાસ ગરબા હરીફાઈમાં, ૧૯૬૯ દરમિયાન, આ શાળાને પહેલું ઈનામ પ્રાપ્ત થયેલું. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક જગતના સર્વોચ્ચ સાહિત્યકાર બળવંત નાયકની અબીહાલ નેવુંમી વર્ષગાંઠનો એક અવસર 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકદામી'એ યોજાવો. તે અવસરની આ છબિમાં, કમળાબહેન અને બળવંતભાઈ નાયકની ચોપાસ (ડાબેથી) દંપતીનાં પહેલાં પુત્રી યામિનીબહેન, લાલજીભાઈ ભંડેરી, ભદ્રાબહેન વડગામા, અનિલભાઈ કાગળવાળા, વિજ્યાબહેન ભંડેરી, વિપુલ કલ્યાણી, દંપતીનાં બીજાં પુત્રી રીટાબહેન તેમ જ જ્ઞાનદેવ શેઠ જોવા મળે છે.

જડી છે એક લાવારિસ ભાષા, હું એનો દાવેદાર શોધું છું - અદમ ટંકારવી

• ચિટચેટ - નંદિની ત્રિવેદી

આઈએનટીનો પ્રતિષ્ઠિત 'કલાપી એવોર્ડ' છે. સમય મળે ત્યારે નુસરત ફતેહઅલીખાં અને ૧૪ ઓગસ્ટ '૧૧ના જન્મને મળ્યો છે એ 'અદમ' બેગમ આખરને સાંભળું છું. ટંકારવી મૂળ ભરૂચ પાસેના ટંકારિયા ગામના. મુંબઈની જયહિન્દ કોલેજમાં બી.એ. અને સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં અંગ્રેજી સાથે એમ.એ. કરીને ત્યાંની જ જીવનભારતી સ્કૂલમાં પાંચ વર્ષ શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી. એ પછી વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ૨૧ વર્ષ અંગ્રજીના વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૯૧માં બ્રિટનની સ્કૂલમાં હેડ ટીચર તરીકે નોકરી મળતાં ત્યાં જ સ્થાયી થયા. એ પછી ત્યાંની પ્રેસ્ટન કોલેજમાં લેક્ચરર તરીકે પણ જોબ કરી. અત્યારે નિવૃત્ત જીવન ગાળતા ટંકારવી સાહેબે પહેલી ગઝલ પંદર વર્ષની વયે લખી હતી. તેમના આઠ ગઝલસંગ્રહ બહાર પડ્યા છે. ગુજરાતી ભાષા પરત્વે ઊંડી નિસબત ધરાવતા અને તેના લુપ્ત થવા વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં તેઓ કહે છે, ગુર્જરી વ્યવહાર શોધું છું, ધાણીકૂટ બોલનાર શોધું છું, જડી છે એક લાવારિસ ભાષા, હું એનો દાવેદાર શોધું છું, ગુજરાતીમાં લખી છે એક ગઝલ, ને હવે વાંચનાર શોધું છે. ગુજરાતી પ્રેમ વિશેનો તેમનો આ શેર પણ સરસ છે : ગુર્જરીના કોડ પૂરા થઈ ગયા, લ્યો ગઝલના હાથ પીળા થઈ ગયા. મળીએ અદમભાઈને.

મનગમતી ફિલ્મો :

વીસેક વર્ષથી ફિલ્મ જોવાનું જ બંધ કર્યું છે. બધામાં એક જેવી ફોર્મ્યુલા હોવાથી હવે કુતૂહલ નથી રહ્યું. છતાં જૂની દેવદાસ, ખ્યાસા, મુગલ-એ-આઝમ ફિલ્મો ઘણી ગમી હતી અને અંગ્રેજીમાં ટેન કમાન્ડમેન્ટ્સ.

પ્રિય વાનગી :

મને સાદું જ ભોજન ગમે. જમવામાં મગ હોય ને શાક પાલકનું હોય તો બસ થઈ ગયું. ક્યારેક ગાંઠિયા અને બ્રિટનમાં રહું છું એટલે ત્યાંની ચિપ્સની મજા લઈ લઉં.

તમારે માટે સ્ટ્રેસબસ્ટર શું?

સ્ટ્રેસ થાય એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી. ટાઈમ મેનેજમેન્ટ બરાબર સમજું છું. છતાં ક્યારેક તાણ જેવું લાગે તો વાંચવા બેસી જઉં એટલે તાણ દૂર.

પ્રિય પ્રવાસસ્થળ :

નાયગરા ફોલ્સ. શું ભવ્ય એની સુંદરતા છે! આદિલ મન્સુરી અને અમે મિત્રો છેલ્લે ત્યાં ગયા હતા ને ખૂબ મજા કરી હતી. આદિલનો પ્રતિભાવ જોવાની ય મજા અલગ. બાકી, ભારતમાં ય ઘણાં સૌંદર્યધામ છે. પણ ગુજરાતનું પાવાગઢ મને ઘણું ગમે.

મનગમતી સાંજ એટલે શું?

આમ તો ઘરમાં બેસીને વાંચવું જ ગમે પણ અમારા બ્રિટનમાં સાંજ જેવું લાગે જ નહીં. આખો દિવસ ધૂંધળો જ હોય. પણ ખુલ્લો દિવસ હોય ત્યારે હરિયાળાં વૃક્ષો વચ્ચે સાંજે લટાર મારવી ખૂબ ગમે.

પ્રેમ એટલે શું?

મારી ગઝલોમાં ઈશિકેમજાઝી-લૌકિક પ્રેમની અભિવ્યક્તિ ઘણીવાર થઈ છે. જેમ કે એક શેર છે, એક તારું નામ લખતાં આવડયું, તે પછી તો સ્લેટ આ કોરી રહી. બીજા એક શેર છે, ને હવે તારા વિનાના મહેલ પર, ધૂળધાણીની ધજા ફરક્યા કરે. વર્ષો વીતતાં ઈશિકેમજાઝી પરથી ઈશકે હકીકી ગઝલ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું. હવે લૌકિક સ્તરેથી હટીને પરમ તત્ત્વ તરફની ગતિ અનુભવાય છે. પ્રેમની સર્વોચ્ચ કક્ષા!

જીવનસંગિની કેવી ગમે?

મારા જન્મ પહેલાં જ મારું લગ્ન ગોઠવાઈ ગયું હતું, હવે શું કહું તમને કે મને કેવી પત્ની ગમે? (હસીને કહે છે) મારી પત્ની મારાથી નવ મહિના મોટી છે. એ જન્મી ત્યારે એના પિતાએ મારા

પિતાને કહ્યું કે તમારે ત્યાં દીકરો આવે તો આ બત્રેનાં લગ્ન કરશું. ને એમ જ થયું. સદ્નસીબે મને ગમે એવી જ મારી પત્ની છે એટલે લગ્ન ટકી પણ ગયું. હું માનું છું કે બાહ્ય દેખાવ અગત્યનો નથી. માનસિક-ભાવનાત્મક વેવલેન્થ બરાબર હોય તો સંબંધ સચવાઈ જાય.

તમારે માટે સૌથી મૂલ્યવાન શું?

પરમ તત્ત્વ સાથે સંવાદ રચાય અને માલિક રાજી થાય એવું જીવન જીવાય એ મારે માટે સૌથી અગત્યનું છે. દુનિયામાં રહીએ પણ દુનિયાના નહીં - અલિપ્ત રહીને કર્મ કરતાં રહેવાનું.

પુનર્જન્મમાં શું બનવાનું પસંદ કરો?

માનતો નથી. આ જન્મમાં જ જે કંઈ આત્મસુધારણા થઈ શકે એના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું છે.

(સદ્ભાવ : "મુંબઈ સમાચાર", ૧૩.૦૮.૨૦૧૧)

રિઝામાણું

• અદમ ટંકારવી

આપું છું તને.

એક ભવનું ભાણું આપું છું તને.

સંતનું સરનામું આપું છું તને.

માણસો મર્યાની એમાં છે ખબર,

એક જુનું છાપું આપું છું તને.

એક નાનો ઘાવ ને તેનો મલમ,

એ ય ભેગા ભેગા આપું છું તને.

સારા માણસની તને ક્યાં છે કદર,

એક લઘુ પંજુ આપું છું તને.

જો બને તો એક તું ઉમેરજે,

નવસો ને નવ્વાણું આપું છું તને.

નાચવું જો હોય તારે તો પછી,

આંગણું યે સીપું આપું છું તને.

કાનમાં કહી દઉં તને એક નામ,

જીવવાનું બહાનું આપું છું તને.

લે ચલમ ને ચિપિયો ચુંગી ચિરાગ,

લે, અલખ આણ દીકું આપું છું તને.

વાયગ્રાની ભીખ માંગે છે

એક બહુમાળી આંખ કાઢે છે.

એક દેવળ બિચાડું થરથરે છે.

કોની આઝાદી એમ પૂછો તો?

આ લીબર્ટી ય મોં વકાસે છે.

સ્લેજ ખોખારો ખાય છે દાદા,

મુઠ્ઠી વાળી ન્યુયોર્ક ભાગે છે.

ટૂંડ સેંટર ની બરોબર સામે,

એક હબસી મકાઈ વેચે છે.

આમ લાગે છે મેરિલિન મનરો,

આમ પટલાણી જેવી લાગે છે.

આ નપુંસક યુનાઈટેડ નેશન્સ,

લ્યો, વાયાગ્રાની ભીખ માંગે છે.

કોઈ ક્યાં દાદ ફાદ દે છે 'અદમ',

આ ગઝલ એટલી ક્યાં જામે છે.

(ન્યુયોર્ક 19_8_1999)

એતાનશ્રી -

મારે મારી પરિચિત ઉચ્ચાર પદ્ધતિનો જ આશરો લેવો પડશે ને?

• આ વખતના “ઓપિનિયન”માં હરીશ ત્રિવેદી અને દીપક મહેતા વચ્ચેનો વિવાદ વિચાર માગી લે છે. હરીશ ત્રિવેદી કહે છે તે પ્રમાણે અંગ્રેજી નામોનો ઉચ્ચાર, મૂળ જે રીતે થતો હોય તે રીતે કરવો જોઈએ. સૈદ્ધાંતિક રીતે તો આ બાબતમાં વિવાદ ન હોઈ શકે પણ વ્યવહારમાં એ હંમેશાં શક્ય બનતું નથી. એક તો, મૂળ દેશમાં જ ક્યારેક ઉચ્ચારો ધોરણીકૃત નથી થયા હોતા અને એના ઘણા ચિકલ્પો સામે આવે છે. એટલે આ બાબતમાં ભદ્રંભદ્રી શુદ્ધતા શક્ય નથી જણાતી.

એમ જોવા જઈએ તો આપણે આખી અંગ્રેજી ભાષા જ આપણી ઉચ્ચાર પદ્ધતિને અનુકૂળ હોય તે રીતે બોલીએ છીએ. અંગ્રેજી બોલનારાના ઉચ્ચાર પરથી જ ખબર પડી જાય કે, મલયાલી, ગુજરાતી કે મહારાષ્ટ્રીયન છે. આમ ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન ગુંચવાયેલો છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ ગુંચવાયેલો રહેશે.

દીપક મહેતાની વાત સાચી છે કે આપણે ગુજરાતી અને મરાઠીના 'ય'ની પણ ધિતા કરવી જોઈએ. આપણે 'શિખ' બોલીએ છીએ પણ ઉર્દૂવાળા કહેશે કે આપણે 'ખ'નો ઉચ્ચાર બરાબર નથી કરતા. બીજી બાજુ, 'ધોળકિયા'નો 'ળ' ઉર્દૂવાળા નહીં બોલી શકે.

સ્થિતિ એવી છે કે શાલોટ બ્રોન્ટી(અથવા બ્રોન્ટે - શા માટે બે ઉચ્ચાર?)ના ઉચ્ચારથી તો હરીશ ત્રિવેદી પરિચિત છે, પરંતુ એવાં તો અનેક નામો હશે. મારી સામે કોઈ નામ પહેલી વાર આવે ત્યારે હું ક્યા આધારે એનો ઉચ્ચાર કરું? હું અંગ્રેજી કે જાપાની કે ચીની ઉચ્ચાર પરંપરા જાણતો નથી એટલે મારે મારી પરિચિત ઉચ્ચાર પદ્ધતિનો જ આશરો લેવો પડશે ને? હરીશભાઈ જોવા જાણકાર મને સાચો ઉચ્ચાર શીખવે તો એમનો આભાર જરૂર માનીશ અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર સુધારીશ પણ ખરો. દા.ત. આ જ અંકમાં તમે ચોથે પાને 'ન્યુ હેમ્પશર' લખ્યું છે. હું તો એને 'હેમ્પશાયર' જ માનતો રહ્યો છું, કારણ કે હું એ પ્રમાણે જ શીખ્યો છું. આમ હરીશભાઈની વાતને માથે ચડાવ્યા પછી - અને ત્હનો 'શ' બોલતો થઈ જઈશ તે પછી પણ - મારો મત તો દીપકભાઈને જ આપવાનું મને મન થશે.

- દીપક ધોળકિયા

e.mail : dipak.dholakia@gmail.com

લગની અને ફનાગીરી તો હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીની

• કમ્પ્યુટરના સ્ક્રીન પર “ઓપિનિયન”નો ડિજિટલ અવતાર પાંખ પ્રસારે એટલે તમારી ચિંતનશીલ છબી પણ એનું પ્રથમ પાનું ઉઘાડતાં જ આંખો સામે તરવરી ઊઠે છે. ઘણાં દિવસથી તમને ઈ-મેઈલ પાઠવી તમારો આભાર વ્યક્ત કરવાનું વિચારતો હતો જે આજે થોડીક ફુરસદની ધડીઓમાં અમલમાં મૂકી રહ્યો છું.

થોડાક દિવસો પર રસિકલાલ ઝવેરીનું ‘દિલની વાતો’ ભાગ ૧ પુસ્તક વાંચવામાં આવ્યું; જેમાં ‘સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં’ શીર્ષકવાળા પ્રકરણમાં એમણે હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ વાંચતાં સહેજે તમારું સ્મરણ થઈ આવ્યું. આ હાજીએ વીસમી સદીને પ્રારંભે જે લગની અને ફનાગીરીથી પાયાનું કામ ઉપાડી સાહિત્યની સેવા કરી હતી, કંઈ એવી જ ધૂન અને ફનાગીરીથી તમે વર્ષોથી અહીં બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિના જતન માટે ધૂણી ધખાવીને જે સેવા કરી રહ્યા છો એ પેલા હાજી મહમ્મદથી કંઈ કમ નથી. આ હાજી મહમ્મદે તે સમયે ખૂણેખાંચરે પડેલા વેરવિખેર લેખકો-કવિઓને ભેગા કર્યા અને પ્રકાશમાં આણ્યા. તમે પણ અહીંયાં કંઈ આવું જ કર્યું છે. લેખક છેલ્લે નોંધે છે : ‘હાજી જતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો એ શાહી ઠાઠ તો ગયો ... તે ગયો! હવે એ પાછો નહીં આવે.’ આવો પ્રશ્ન તમારા વિષે પણ સહેજે મનમાં ઊઠે છે. વિપુલભાઈ ગયા પછી અહીં બ્રિટનમાં ગુર્જરીની આટલી ભારે ચીવટ અને ફિક્કથી માવજત અને જતન કરનાર કોઈ બીજા ભેખધારી હશે કે કેમ?

ભવિષ્યમાં બ્રિટનના ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ કોઈ રસિકલાલ ઝવેરી લખે તો તેમાં વિપુલ કલ્યાણી વિષેનું પ્રકરણ હાજી મહમ્મદ જેટલું જ રસપ્રદ બની રહેશે એની મને ખાતરી છે.

તબિયત સાચવશો. અકાદમીની પ્રવૃત્તિઓ, બનાવો, કાર્યક્રમો, સાહિત્યિક સમાચારો વગેરેથી ઈ-મેઈલના જરિયે વાકેફ રાખતા રહેવા બદલ તમારો ખરેખર આભાર માનું છું.

- મહેક ટંકારવી

e.mail : gwg@mahek.co.uk

એ અવતરણ વાંચવાની મજા પડી

• તમારા તરફથી “ઓપિનિયન” મળે છે. જુલાઈ અંક ગમ્યો. ... ગુલાબભાઈ શેખ વિષે વાંચવાનું ગમ્યું. ‘ખાસ ઉલ્લેખ’ ખરાબ કલાકારો અનુકરણ કરે અને મહાન કલાકારો ચોરી કરે’ એ અવતરણ વાંચવાની મજા આવી.

ચિત્રકાર હુસેનનું ચિત્ર પ્રગટ કર્યું પણ લેખ નહીં!!

- અભિજિત વ્યાસ

e.mail : abhijityas@sify.com

• આ ફેરાના અંકમાં સિન્થિયા સાલ્વાડોરી બાબતનો લેખ વાંચવાની તેમ જ ઓંગ સાન સૂ ચીને સાંભળવાની મજા પડી.

- ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

• આ આવૃત્તિમાં ઊંડાણ છે, આકર્ષણ છે, રસના ચટકા છે તેમ જ વિવિધ વિષયોને આવરી લેવાયા છે.

- અમૃત કોટક

e.mail : amritkotak@yahoo.co.uk

• “ઓપિનિયન”નો ઈ-અવતાર ખરે જ માણવાલાયક હોય છે. ઉમાશંકર જોશી વિશેની માહિતી સમય પર મળી. આભાર અને અભિનંદન.

- વિવેક ટેલર

e.mail : dr_vivektailor@yahoo.com

• થોડા સમય પહેલાં આપણે વાતચીત કરેલી. તમને સાંભરતું જ હશે કે હું હૈદરાબાદ વસું છું અને ‘માઈક્રોસોફ્ટ’માં કામ કરું છું.

મારાં બા અમારી સાથે રહેવા આવ્યાં છે અને તેમના સારુ વાંચવાનું

કોઈ છાપું ય અમને અહીં જડવું નથી. અને તેથી તેમના માટે “ઓપિનિયન”ની પ્રિન્ટઆઉટ કાઢીને લઈ ગયેલો. તેમને તે વાંચવાની ખૂબ મજા પડી. આ સામયિક ચલાવવા માટે અમે તમારા આભારી છીએ.

અમેરિકા તેમ જ ઓસ્ટ્રેલિયા વસતાં મારાં પિત્રાઈઓને મેં આ સામયિકની વાત કહી છે. વળી, ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ અંગેની ય જાણકારી આપી છે. તે લોકો તેનો વળતો ઉપયોગ કરે તેવી આસ્થા જરૂર છે.

ક્યારેક હું હિન્દીમાં ઉપાહાસાત્મક કવિતા લખું છું. તેને મારા બ્લોગમાં મૂકી છે. સમય મળે તો જોજો : <http://kuldip.blogspot.com/>

વળી, મેં અંગ્રેજીમાં બેક ટૂંકી વાર્તાઓ ય લખી છે. તેને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો મનસૂબો છે. ક્યારેક ફિલ્મ પણ ઊતારું છું.

- કુલદીપ પટેલ

e.mail : kuliitk@gmail.com

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તેમ જ બ્રેન્ટ લાઈબ્રેરી સર્વિસીસ

સંયુક્તપણે યોજે છે

‘જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની’ નામે

જયાબહેન દેસાઈ સ્મૃતિ ઓરથવ

કિસ ટોમસ દિગ્દશિત ફિલ્મ : ‘ધ ગ્રેઈટ ગ્રનવિક સ્ટુડીઝ - એ હિસ્ટ્રી’ની

રજૂઆત અને આપણી સૌની આદરાંજલિ

શનિવાર, ૩ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ના રોજ બપોરે ૨.૦૦ થી ૬.૦૦ દરમિયાન

સ્થળ: વિલ્સન ગ્રીન લાઈબ્રેરી (સિનેમા હોલ)

95 High Road, London NW10 2SF

Telephone : 020 - 8937 3400

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

બધા બહુ ભલાં અને પ્રેમાળ હોય. મુળીબા તો એમના દેખાવ ઉપરથી પણ જરાય એવાં ડસીલાં કે વેર-ઝેરવાળાં લાગતાં નથી. એમનું મોં તો કેટલું સુન્દર અને રુપાળું છે ! દેખાવે ગોરાં, ઘાટીલાં અને રુડાંરુપાળાં હોય એ બધાં સ્વભાવે પણ સારાં જ હોય એવું હું નથી કહેતો. પણ મુળીબા એવાં સ્વાર્થી અને મેલા દીલનાં હોઈ શકે એવું મારું મન સ્વીકારતું નહોતું.

મુળીબા આટલાં બધાં ચીડીયાં કેમ છે ? કોઈની સાથે એમને બનતું કેમ નથી ? આ બધા સવાલોના જવાબ નાનપણમાં તો મળ્યા નહોતા. પણ આજે પરીસ્થિતીનું પૃથક્કરણ કરતાં થોડુંક તો સમજાય છે.

એક તો મુળીબા બાળવીધવા હતાં. જ્ઞાતીએ બ્રાહ્મણ. તે કારણે પણ કદાચ ફળીયાના લોકો એમની દાદાગીરી સહન કરી લેતા હશે. લોકો ખરેખર તેમનાથી ડરતા હતા કે સહાનુભૂતિથી એમની દયા ખાતા હતા...એ તો અત્યારે કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે.

બીજું...મુળીબાએ નીશાળનું મોઢુંયે જોયું નહોતું. વાંચતાં કે લખતાં આવડવાનો તો કોઈ સવાલ જ નહોતો. અભાણ રહી જવામાં મુળીબાનો વાંક નહીં હોય. સ્ત્રીને ભણતરથી વંચીત રાખી હમ્મેશને માટે પગના તળીયા નીચે દાબી રાખવાનો એ જમાનાનો રીવાજ એને માટે જવાબદાર હશે. 'વડીલ' પરુપોએ એ વખતે નાની મુળી માટે જે નીર્ણય લીધો હશે એ પ્રમાણે મુળી વર્તી હશે. વડીલોના નીર્ણય ગમે તેટલા ખોટા અને અર્થહીન હોય તો પણ નાના લોકોએ એ નીર્ણયને કોઈ પણ દલીલ સીવાય શીરોમાન્ય રાખી વડીલોની 'આમન્યા' રાખવી એને આપણે આપણું 'કલ્ચર' - આપણા 'સંસ્કાર' કહીએ છીએ ! એને જ કુટુંબની 'મર્યાદા' સાચવી ગણાય. 'ખાનદાન'નું નાક રાખ્યું એમ માનીએ છીએ.

ત્રીજું...મુળીબાની દુનીયા બહુ જ નાની હતી. અમારા ગામની બહાર મુળીબાએ કદી પગ મુક્યો નહોતો. અમારું ગામ અને ગામનું મન્દીર એ જ મુળીબાની દુનીયા. ઘરમાં પણ એકલાં જ હતાં. આગળ-પાછળ કોઈ નહીં ! આખો દીવસ ઘરમાં પણ એકલાં એકલાં કાંઈક ને કાંઈક કામ કરતાં જ હોય. કામ ના હોય ત્યારે માળા લઈને ઓસરીમાં બેઠાં બેઠાં કાંઈક બખડતાં બખડતાં ડોલતાં હોય.. બહારનું જગત કેવું હોય અને એ બહારના જગતમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે એ વીશે મુળીબાને કાંઈ કહેતાં કાંઈ ખબર નહોતી. એમને એની ખોટ પણ જણાતી નહોતી. 'મનોરંજન' જેવો શબ્દ મુળીબા ભાગ્યે જ સમજતાં હોય. ગામની ભાગોળે કોઈવાર રામલીલાવાળા આવતા ત્યારે આખું ગામ જોવા જતું; પણ મુળીબા કદી નહોતાં જતાં. એમને આનંદ-પ્રમોદ કરવાનું કંઈ મન જ નહીં થતું હોય કે પછી પોતે વીધવા હોવાથી કોઈ સામાજિક ડરને લીધે

એ જતાં નહીં હોય ! આ સવાલના જવાબની અટકળ કરવી અત્યારે નકામી છે.

એ સમયના કારમા રીતીરીવાજોએ મુળીબાને સાવ કચડી નાખ્યાં હશે એ વાત આજે દીવા જેવી મને દેખાય છે. વીધવા એટલે 'ત્યાગ', વીધવા એટલે 'સંયમ'...એવા મોટા મોટા શબ્દો વાપરી વાપરીને સમાજ વૈધવ્યને શણગારતો રહ્યો છે. 'ગંગાસ્વરુપ' જેવું ટાઈટલ પણ કોઈક વીદ્વાને તો વીધવા બહેનોને આપી દીધું. જગતની સૌથી વધુ ગંદી થયેલી, સૌથી વધુ પ્રદુષીત, ગંગા નદી અને બાળપણથી જીવનભર પતી વગર શેકાતી સ્ત્રી... આ બે વચ્ચે શો સમ્બન્ધ ! 'ગંગા' અને 'વીધવા' એ બન્ને વચ્ચે ક્યાંય, કશું સામ્ય દેખાય છે ? પણ શબ્દોની લહાણી કરવામાં શું જાય છે ! એમાં ક્યાં પૈસા પડે છે ! આ બધા ભવ્ય શબ્દો, વીધવા સ્ત્રીઓને ફરી લગ્ન કરતી અટકાવવામાં, નીરુન્સાહ કરવામાં ઉત્તમ ભાગ ભજવતા હોવા જોઈએ. કુર રીતીરીવાજોને આવા બધા શબ્દોથી શણગારીને 'રુપાળા' અને 'પવીત્ર' દેખાડવાની આ બહુ હોશીયાર કળા છે ! વીધવા અને ત્યક્તા સ્ત્રીઓના માનસ ઉપર આ પ્રકારના શબ્દોનો સતત મારો ચાલુ રાખવાથી એમનાં મન અને તનની યાતનાઓ મટી જતી હશે ?

એ જ 'ગંગાસ્વરુપ' સ્ત્રીને પછી 'રાંડી રાંડ' કહીને એને બધાં શુભકાર્યોમાં અપશુકનીયાળ ગણતાંયે સમાજને વાર નથી લાગતી.

એ વખતના સમાજે આ જ રીતે, વૈધવ્યનાં વખાણ કરી કરીને, મુળીબાને એકાંતના ભયાનક ખાડામાં પુરી દીધાં હશે. પરમ્પરાથી ચાલ્યા આવતા આ સામાજિક દમનને લીધે એમનો સ્વભાવ પણ પછી ધીમે ધીમે વીકૃત થઈ ગયો હશે એટલું સમજવા માટે કોઈ મોટા માનસશાસ્ત્રી પાસે જવું ના પડે.

અલબત્ત, આજે તો એ ધર્મ એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશી ચુક્યો છે. એટલે ધર્મના અનુયાયીઓના વીચારો પણ બદલાયા જ હશે એવી આશા રાખીએ.

45-50 વર્ષની વયે પણ મુળીબાનું રુપ બરાબર ચમકદાર હતું. એક તો એમના શરીરનો વાન ખુબ ગોરો અને એ હમ્મેશાં ઘેરો કથ્થઈ રંગનો, વૈધવ્યને અનુરુપ, કીનારી વગરનો સાદો સાડલો જ પહેરતાં એટલે એ વીરોધાભાસમાં એ બહુ જ રુપાળાં લાગતાં. ભલભલાને આંજી નાખે તેવું આકર્ષક તેમનું વ્યક્તિત્વ હતું. આ ઉમ્મરે મુળીબા આટલાં આકર્ષક લાગતાં હતાં તો એમની યુવાનીમાં તો એ પરીકથામાં આવતી રાજકુમારી જ લાગતાં હશે. પચાસની ઉમ્મરે પણ ઉમ્મરની અસર એમના પર બહુ દેખાતી નહોતી. અજાણ્યા માણસને તો મુળીબા ત્રીસેક વર્ષની આસપાસની જુવાન સ્ત્રી જ લાગે.

મુળીબા ખુબ ધર્મીષ્ટ, પુરેપુરાં રુઢીચુસ્ત અને મરજદી હતાં. ધર્મની દૃષ્ટીએ આ 'મરજદી' શબ્દનો

ઉંડો અર્થ શો થાય એ તે વખતે મને ખબર નહોતી. એટલી ખબર હતી કે એ કોઈને અડતાં નહોતાં. ભુલથી પણ કોઈ છોકરું એમને અડી જાય તો મુળીબા ઘસી ઘસીને સ્નાન કરી શુદ્ધ થતાં. પછી પેલા અડી જનાર છોકરાનું અને એનાં મા-બાપનું આવી બનતું.

મુળીબાની દૃષ્ટીએ આભડછેટ અને અસ્પૃશ્યતા એ આપણાં શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાં લખેલા પવીત્ર નીયમો હતા. તમારાં કર્મોના આધારે જ તમને હરીજન-ભંગીનો અથવા બ્રાહ્મણનો અવતાર મળે એવું એ શ્રદ્ધાથી માનવાવાળાં. મુળીબા પોતે તો ગ્રંથો વાંચી શકે એવું હતું જ નહીં! એમના સમ્પ્રદાયના ધર્મચાર્યો અને મા'રાજોની કથા-વાર્તાઓ તથા પારાયણોમાં જે સાંભળતાં એનાથી જ એમની શ્રદ્ધા મજબુત થયેલી. આ શ્રદ્ધા કહેવાય કે 'બ્રેઈન-વૉશ' એ તો વાચક જ નક્કી કરે.

ફળીયામાં મુળીબાનાં કપડાં એમના ઘરની બહાર સુકાતાં હોય ત્યારે અમારે છોકરાઓએ રમવામાં બહુ જ સંયમ રાખવો પડતો. રમતાં રમતાં અમારો દડો કે ગીલ્લી પણ જે એમનાં કપડાંને અડકી જાય તો મુળીબા ઘરની બહાર નીકળી આખા ફળીયામાં બુમાબુમ કરી મુકતાં અને અમારા બધાની મમ્મીનું આવી બનતું. 'આ કેવાં વાંદરાં જાણ્યાં છે ? હવવાતાં નથી તો જાણ્યાં શું કરવાં ?' એવી રાડારાડ એ કરી મુકતાં. અમારાં કોઈનાં મા-બાપ એમની સામે આવીને બોલવાની હીમ્મત કરતાં નહીં. સૌ એમનું બોલવાનું ચુપચાપ સાંભળીને સહન કરી લેતાં. અલબત્ત, કેટલીક સ્ત્રીઓ પીઠ પાછળ બખડતી, 'આ ડોશી આખી જન્દગી વાંઝણી રહી એટલે એને છોકરાં દીઠાંયે ગમતાં નથી. પુરુષનું અને છોકરાંનું સુખ જોવા ના મળ્યું એટલે ડોશીનો સ્વભાવ આવો ચીડીયો થઈ ગયો છે.' સમાજના દબાણથી જીવનભર પોતાની જાત પર સતત દમન ગુજારવું પડે તો અનેક પ્રકારની માનસીક વીકૃતિઓ જન્મી શકે છે એવી ભારેખમ ભાષા એ સ્ત્રીઓને બોલતાં નહોતી આવડતી.

અમારા ગામમાં નવેનવી પાણીની સગવડ થઈ હતી. દરેક ફળીયામાં ગામની ટાંકીમાંથી એકએક નળ પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો. એને લીધે સ્ત્રીઓને ખુબ રાહત રહેતી. છેક ગામની ભાગોળેથી પાણીનાં બેડાં ભરી લાવવાનો ત્રાસ ઓછો થયો હતો. આખા ફળીયાની સ્ત્રીઓ સમ્પત્તિને આ નળનો ઉપયોગ કરતી. બધી સ્ત્રીઓ વ્યવસ્થિત લાઈનમાં ઉભી રહી પોતાનાં બેડાં ભરતી.

પણ મુળીબાનો એમાંયે ત્રાસ હતો. મુળીબા પાણી ભરવા આવે એટલે બધાંએ નળ પાસેથી દસ-પંદર ફુટ દુર ખસી જવું પડતું. કેટલીયે વાર સુધી મુળીબા પીત્તળના એ નળને પોતાને ઘરેથી લાવેલી રાખથી ઘસી ઘસીને સાફ કરતાં. બધાં બેરાં આ તમાસો જોવા ટેવાઈ ગયેલાં. જ્યાં સુધી મુળીબાનાં બેડાં અને ડોલ ભરાઈ નહીં જાય ત્યાં સુધી એ બધી

સ્ત્રીઓ યુવપાપ દુર ઉભી રહેતી. મુળીબા બેત્રણ ફેરા કરીને પોતાનાં બેડાં ઘરે લઈ જતાં. જ્યાં સુધી એમનાં બધાં બેડાં ઘરે પહોંચી ના જાય ત્યાં સુધી કોઈ નળની નજીક ફરકી શકતું નહીં. આભડછેટની આટલી જબરી સરમુખત્યારી અને દાદાગીરી મુળીબાની હતી.

એક શ્રાવણ મહીનાના સોમવારે મુળીબા ગામથી થોડે દુર આવેલા મહાદેવના મન્દીરમાંથી પાછાં ફરતાં હતાં. પાછાં ફરતાં રસ્તામાં એક વીસ્તાર આવતો જેને તે જમાનામાં બહુ ખરાબ રીતે સમ્બોધવામાં આવતો. ‘હરીજનવાસ’. એ હરીજનવાસનો પાણીનો કુવો પણ જુદો જ હતો. આજે મુળીબાએ એ કુવા પાસે ખુબ ગીર્દા થયેલી જોઈ. હરીજનોનાં કેટલાંક ભૈરાં રોકકોળ કરતાં હતાં. મુળીબાથી પુછ્યા વીના રહેવાયું નહીં.

“અલ્યા બુધીયા, શું થયું છે ?” કોઈને અડી ન પડાય તેની સાવચેતી રાખતાં રાખતાં દુરથી મુળીબાએ પુછ્યું.

“બા, પેલા ધનીયાની જુવાન બાયડીએ આ કુવામાં પડતું મુક્યું છે.”

સાંભળતાં જ મુળીબા વીફર્યા. એમણે કુવા તરફ દોટ મુકી. ભેગા થયેલા બધા હરીજનોને ધક્કા મારી એ કુવાના કંદેડા પર પહોંચી ગયાં. હરીજનોને સ્પર્શ કરાય નહીં એ વાત જ જાણે મુળીબા અત્યારે ભુલી ગયાં હતાં. બેધડક બધાને અડકી, દુર ખસેડતાં, હાંકતાં હાંકતાં એમણે પુછ્યું, “અંદર કોઈ ઉતર્યું છે ?”

“ના બા, દોયડું મંગાયું છે.”

મુળીબા દોરડાની રાહ જોવા ન રહ્યાં. એમણે ક્ષણવારમાં પોતાનો સાડલો કાઢી દુર ફેંક્યો અને ચાણીયાનો કાછડો લગાવ્યો. મુળીબાનું મોટા ભાગનું શરીર હવે ખુલ્લું થઈ ગયું હતું. એમની ગોરી ગોરી સાથળો જોઈને બધાં બાધા જેવાં થઈ ગયાં. મુળીબા આ શું કરી રહ્યાં છે તે કોઈને સમજાયું નહોતું. બધા હરીજન પુરુષો મુળીબાના આ ચંડી સ્વરુપને ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા હતા.

ક્ષણનો પણ વીલમ્બ કર્યા સીવાય, જોતજોતામાં તેમણે બહુ જ સાવચેતીપૂર્વક કુવામાં જંપલાવ્યું. કુવાની અન્દરની દીવાલોમાંથી ઉગી નીકળેલાં પીપળાનાં નાનાં નાનાં છોડની એકબે ડાળીઓ પણ મુળીબાના અથડાવાથી તુટીને અંદર પાણીમાં પડી.

મુળીબા જબરાં તરવૈયાં હતાં એની ત્યારે જ સૌને ખબર પડી. કુવામાં કુદી પડવાની એમની જીગર જોઈને બધાં એક બીજા સામે તાકીને બાધાની જેમ ઉભાં રહી ગયાં હતાં.

કુવાની અંદર ડુબકાં ખાતી પેલી જુવાન છોકરીને મુળીબાએ પકડીને, પોતાના ખભા ઉપર લઈ પાણી પીતી અટકાવી. કુવાની દીવાલોનો ટેકો લઈ મુળીબા થોડીવાર શ્વાસ ખાવા ઉભાં રહ્યાં.

“અલ્યા, દોરડું આવી ગયું હોય તો જલદી અંદર નાખો” એમણે કુવામાંથી બુમ પાડી. એ જ ક્ષણે એક માણસ દોડતો દોરડું લઈને આવ્યો હતો.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

એણે દોરડાનો એક છેડો અન્દર નાખ્યો. બધાનાં મોઢાં ઉપર નયોં રઘવાટ અને ફફડાટ હતો.

અન્દર કુવામાં દોરડું પહોંચ્યું એટલે મુળીબાએ ખાતરી કરી લીધી કે બે જણને ખેંચી શકે એવું આ દોરડું મજબુત તો છે જ. પોતાની જાતને અને અડધી બેભાન જેવી પેલી છોકરીને, એમણે એ દોરડામાં બહુ કુશળતાથી બાંધી લીધાં અને ફરી બુમ પાડી :

“અલ્યા, હવે જલદી દોરડું ઉપર ખેંચો...”

ગીત

• વિવેક મનહર ટેલર

જાત લખવાનું તને જે કહું છું, ધ્યાન દઈને સાંભળ,
તું સદીઓની તરસી ધરતી, હું છું કોરું વાદળ,
વધુ કહું શું આગળ ?

બિનશરતી દઈ વહાલ કરી દે
જન્મારને ન્યાલ;

ક્યા યુગમાં જીવો છો, રાણી
લઈને આવા ખ્યાલ ?

સાફ હશે તો અક્ષર પડશે, હું તેલિયો કાગળ ...
વધુ કહું શું આગળ ?

અઢી અક્ષરની વાતો લાગે
કવિતામાં સુક્રિયાણી,

અમે ફૂંકીએ છાશ, તમે તો
ઝેર પીઓ છો જાણી,

સપનાંઓના પગે પડી છે દુનિયા થઈને સાંકળ,
વધુ કહું શું આગળ ?

e.mail : dr_vivektailor@yahoo.com

બે જુવાનીયા માણસોએ સાચવીને દોરડું ખેંચવા માંડ્યું. બધાના શ્વાસ અધ્ધર હતા. પેલી છોકરી જીવતી હશે કે કેમ એની ચીન્તા સૌના મોઢા પર દેખાતી હતી. ધીમે ધીમે મુળીબા અને પેલી છોકરી – બન્ને જણાં છોક ઉપર આવી ગયાં. બરાબર સાચવીને બીજા બે માણસોએ પેલી બેભાન છોકરીને મુળીબાને ખભેથી ઉઠાવીને કુવાના થાળામાં સુવાડી. મુળીબાને હાથ અડાડી પકડવાં કે નહીં એની બીક અને ટ્રીધા બીચારા પેલા પકડનારાઓના મનમાં ચાલતી હતી ત્યાં સામેથી મુળીબાએ જ હાથ લમ્બાવ્યો. બહાર આવીને તરત પોતાનાં અંગ ઉપરનું દોરડું ઉકેલ્યું અને થાળામાં સુવાડેલી પેલી છોકરી પાસે દોડ્યાં. એને ઉંધી કરી એના પેટમાં ગયેલું બધું પાણી કાઢવા એમણે ઉપચાર શરુ કર્યો. થોડીવારે ધીમે ધીમે છોકરીએ આંખ ખોલી. એ પુરી ભાનમાં આવી ત્યાં સુધી મુળીબા એને ખોળામાં લઈને બેસી રહ્યાં.

છોકરી પુરી ભાનમાં આવી એટલે મુળીબા પાછાં એમના મુળ ઉગ્ર સ્વરુપમાં આવી ગયાં.

“આનો ધણી ધનીયો ક્યાં મરી ગયો ?” ગુસ્સાથી એમણે બધાંને પુછ્યું.

બીચારો ધનીયો ધુજતો ધુજતો ટોળામાંથી નીકળી આગળ મુળીબા પાસે આવ્યો.

“ધનીયા, મુઆ... બાયડીનું મન રાજી રાખતાં શીખ. ધણી-ધણીયાણી બે જણાં સુખેથી જોડે ના રહી શકો તો સંસાર માંડો છો જ શું કરવા ? અને અલી, તુંયે સાંભળી લે...આ વખતે તો તું નસીબદાર કે હું અલીથી પરસાર થતી’તી ને તું બચી ગઈ...સંસારમાં દુઃખ તને એકલીને જ છે ? જરા સહન કરતાં શીખ... વાતવાતમાં કુવો-હવાડો કરીશ તો યુડલ થઈને ભટક્યા કરીશ. આવતો જનમ બગાડીશ. અલ્યા ધનીયા, એને ઘરે લઈ જા ને ગરમ ગરમ ચા કે ઉકાળો પીવડાવ...જા...સાલાં બધાં... સંસ્કાર વગરનાં...મુઆ...” બડબડાટ કરતાં કરતાં મુળીબાએ પેલી છોકરીને ઉભી કરી અને ફરી બરાબર ધમકાવી.

કુવા પરથી બધાં ધીમે ધીમે વીખરાવા લાગ્યાં. ભીનો સાડલો શરીરે વીંટી, એનો એ જ બડબડાટ કરતાં મુળીબા પણ પોતાના ઘર તરફ રવાના થયાં. અકળામણ અને ગુસ્સાભર્યા એમના બડબડાટને લીધે કોઈને સમજતું નહોતું કે મુળીબાના હૈયામાં એક જુવાન છોકરીનો જીવ બચાવ્યાનો આનંદ અને સન્તોષ હતો કે નહીં !

પાછળથી એવું સાંભળેલું કે અસ્પૃશ્યોને અડી જવાયાના પ્રાયશ્ચીત્તરુપે મુળીબાએ આખું વરસ મીઠા વગરનું ખાઈને એકટાણાં કરેલાં. અભડાઈ ગયેલા દેહની શુદ્ધી માટે આ પ્રમાણેનાં એકટાણાંનો વીધી કરી પ્રાયશ્ચીત્ત કરવાનું ‘માર્ગદર્શન’ એમને કોણે આપ્યું હશે ? કોણે આ ‘ઉપાય’ એમને સુઝાડ્યો હશે? એમના ધર્મગુરુઓએ જ ને ? કેવા માનવતાહીન એ ધર્મગુરુઓ !

પોતાને આપવામાં આવેલા ‘સંસ્કાર’ પ્રમાણે છોક મરતાં સુધી મુળીબાએ અસ્પૃશ્યતાના સીદ્ધાન્તનુ પાલન કરેલું.

મને થોડી સમજણ આવતાં મુળીબા મારે માટે મોટો કોયડો થઈ પડેલાં... ક્યાં મુળીબા સાચાં ?... એમનું કયું વ્યક્તીત્વ સાચું ?...

પોતાનો જીવ જોખમમાં મુકીને એક ‘અસ્પૃશ્ય’ છોકરીનો જીવ બચાવવા કુવામાં કુદી પડનાર મુળીબા સાચાં કે પછી આભડછેટની અન્ધશ્રદ્ધા અને ધર્માન્ધતાને પકડી રાખનાર મુળીબા સાચાં ? પથ્થર-દીલ, વજ્રથી પણ કઠોર અને દુષ્ટ લાગતાં મુળીબા કે કુસુમથી પણ કોમળ મુળીબા !

જે હોય તે; પણ... આ હતાં મુળીબા.
મેં પાછું ડો. આસ્મેડકરનું પુસ્તક ખોલી આગળ વાંચવા માંડ્યું ...

(સદ્ભાવ : “સન્ડે ઈ-મહેફીલ” – વર્ષ: સાતમું – અંક: 221 – July 03, 2011
‘ઉજાજારણી’માં અક્ષરકંઠ: ઉત્તમ ગજ્જર – uttamgajjar@gmail.com)

email:

gunjan_gujarati@yahoo.com

રાત્રે સુતાં પહેલાં ડૉ.આમ્બેડકરનું જીવનચરિત્ર વાંચતો હતો. ત્યાં મારા બાળપણના દીવસોમાં અમારા ફળીયામાં રહેતાં અમારાં પાડોશી મુળીબા યાદ આવી ગયાં અને સાથે સાથે જ ડૉ. આમ્બેડકરના જીવનનો એક પ્રસંગ પણ યાદ આવી ગયો.

પુસ્તક બંધ કરી હું તો વીચારે ચડી ગયો.. મહારાષ્ટ્રના નાસીક પાસેના એક નાના ગામમાં, તે જમાનામાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોએ, હીન્દુ મન્દીરમાં પ્રવેશવાના પોતાના અધીકાર માટે સત્યાગ્રહ આદર્યો. એ સ્થળે ડૉ. આમ્બેડકરે આ ઘોષણા કરેલી : ‘હું જનમ્યો છું હીન્દુ; પણ હું હીન્દુ તરીકે નહીં મરું.’ ત્યાર પછીનાં વર્ષો એમણે મહારાષ્ટ્રના મહાર(હરીજન-ભંગી) લોકોની એક જંગી જાહેર સભા બોલાવી હતી અને સમગ્ર અદ્યુત જનતાને ધર્મપરીવર્તન કરવાની હાકલ કરી હતી. એ સભામાં કવીતારુપે કરેલા એમના મરાઠી સમ્બોધનનું આ ગુજરાતી રૂપાંતર છે :

સ્વમાન મેળવવું હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો;
સહકારી સમાજ રચવો હોય તો, તો તમારો ધર્મ બદલો;

અધીકાર જોઈતા હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો;
સમાનતા જોઈતી હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો;
સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો;

તમે સુખ-શાન્તીથી જીવી શકો એવું જગત તમારે નીર્માણ કરવું હોય તો, તો તમારો ધર્મ બદલો;

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમારી મર્દાનગીની કીમ્મત નથી કરતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને એમનાં મન્દીરોમાં પ્રવેશ નથી કરવા દેતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને જળાશયોમાંથી પીવાનું પાણી ભરવા નથી દેતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને શીક્ષણ નથી લેવા દેતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને સારી નોકરી કરતાં અટકાવે છે ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે ડગલે ને પગલે તમારું અપમાન કર્યા કરે છે ?

જે ધર્મ માનવ-માનવ વચ્ચે માનવતાભર્યા વર્તનનો બહીષ્કાર કરે છે, એ ધર્મ નહીં; કુર શીક્ષા છે.

જે ધર્મ માનવ-સન્માનને પાપ ગણે છે, એ ધર્મ નહીં; પણ કુર શીક્ષા છે.

જે ધર્મ ગંદા પ્રાણીને સ્પર્શવાની છુટ આપે છે; પરન્તુ માણસને નહીં, એ ધર્મ નહીં; પણ પાગલપણ છે.

જે ધર્મ કહે છે કે સમાજનો એક વર્ગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં, દ્રવ્યપ્રાપ્તી કરી શકે નહીં, શસ્ત્ર ધારણ કરી શકે નહીં, એ ધર્મ નહીં; પણ માનવતાની હાંસી છે.

જે ધર્મ એવું શીખવાડે છે કે ગરીબ ગરીબ જ રહેવું જોઈએ, ગંદાએ ગંદા જ રહેવું જોઈએ, એ ધર્મ નહીં; પણ શીક્ષા છે.

જેઓ પોકાર્યા કરે છે કે જીવમાત્રમાં પ્રભુ છે; છતાં માનવને પ્રાણી કરતાંયે હલકો ગણે છે એ બધા દંભી છે. એમનો સહવાસ ન રાખશો.

જેઓ કીડીઓને સાકરના કણ ખવડાવે છે; પણ માણસને પાણી વગર રાખે છે એ બધા દંભી છે. એમનો સહવાસ ન રાખશો.

જેઓ પરદેશીઓને ગળે લગાવે છે; પણ દેશબંધુઓથી છોટા રહે છે, એ સમાજના વીશ્વાસઘાતીઓ છે. એ બધા દંભી છે. એમનો સહવાસ ન રાખશો.

(“Sources Of Indian Tradition”ના સૌજન્યથી ઉપરોક્ત ઘોષણાનું સાભાર ગુજરાતી ભાષાંતર મેં કર્યું છે. -લેખક)

નિવેદન

હા, એક વાત તમારા ધ્યાન પર લાવું : લેખક આનંદરાવ પોતે ‘ઉંઝા જોડણી’ના આગ્રહી છે. પોતાનું સામયિક “ગુંજન” પણ તેઓ પોતે એક ‘ઈ’-‘ઉ’માં જ પ્રગટ કરે છે; પોતે સંસ્કૃતના વીદ્વાન હોવા છતાં. મને તેમણે ‘મુળીબા’ની છપાવેલી નકલ મોકલી છે “સમ્રટે ઈ-મહેફીલ”માં લખવા માટે, તે ય ‘ઉંઝા’માં છે. તમે તેને તમારી રીત પ્રમાણે મોટે ભાગે ‘સાર્થ’ ફેરવશો તેનો મને તો જરાયે વાંધો નથી. પણ મને એમ થાય કે લેખકને ય તે આવકાર્ય રહેશે ?

અન્યાર સુધી આવો ક્રીસ્ટો નહોતો; પણ આમાં આજું છે તેથી આ લખ્યું. ... લેખની નીચે, ‘લેખક પોતે એક ‘ઈ’-‘ઉ’ના આગ્રહી હોવાથી જોડણી એમની જ વાપરી છે’ એવી નોંધ મુકી વચગાળાનો રસ્તો નીકળી શકે ? આ એક માત્ર સુચન...

- ઉત્તમ ગજ્જર

સાધુ-સન્તો અને ઉપદેશકો આવે છે. આ બધાનાં મોઢાંમાંથી એક જ સલાહ સૌને મળે છે : “તમે અને તમારાં બાળકો ભારતીય ‘સંસ્કાર’ ટકાવી રાખજો. એ ‘ભવ્ય વારસો’ ગુમાવશો નહીં.” પણ આ ‘ભારતીય સંસ્કારો’ની અંદર શું શું આવે છે, એનાં ingredients ક્યાં ક્યાં છે તેનું સ્પષ્ટ લીસ્ટ - ચોખ્ખી યાદી આપવાની હીમ્મત કોઈ કરતું જ નથી. એ લીસ્ટ આપે તો બીજી સંસ્કૃતી-ધર્મોના લીસ્ટ સાથે તેને સરખાવી શકાય.

ચાળીસક વરસ અમેરીકામાં રહ્યા પછી એવું ભાગ્યે જ કોઈ હશે કે જેના વીચારો થોડાઘણા પણ બદલાયા નહીં હોય. જાણે-અજાણ્યે, સીધી યા આડકતરી રીતે, જગતની બધી જ ભાષાઓ અને સંસ્કૃતીઓના લોકોનો સમ્પર્ક અહીં થાય છે. કબુલ કરો કે ન કરો; પણ દુનીયા તરફ જોવાની દૃષ્ટીમાં ઘણો ફરક પડે જ છે. પરીણામે ‘સંસ્કાર’ શબ્દની વ્યાખ્યા પણ ધીમે ધીમે ઘણી બદલાતી જાય છે. કેટલાક રીતી-રીવાજોને પડકારતા પ્રશ્નો પણ ઉભા થાય છે. મારી ઉમ્મરની વીડીયો-ટેપ રીવાઈન્ડ કરીને મારું બાળપણ જોઉં છું તો એવા ઘણા પ્રસંગો દેખાય છે જેના મને આજે પણ સ્પષ્ટ જવાબો મળતા નથી.

આ મુળીબાનો એવો જ એક પ્રસંગ છે. અમારા ફળીયામાં રહેતાં મુળીબા હજુ આંખ સામે એવાં ને એવાં મને દેખાય છે.

મુળીબાને સૌ ધીક્કારતા. ફળીયામાં એમને ભાગ્યે જ કોઈ સાથે બનતું. બધા લોકો સાથે આ આણબનાવ માટે એમનો ઉગ્ર સ્વભાવ જવાબદાર ગણાય. વાતવાતમાં એ તપી જતાં અને ઝઘડી પડતાં. કોઈને પણ ધમકાવી નાખવો એ તો એમને મન રમત વાત. અમારા ફળીયામાં તો શું, આખા ગામમાં એમની જબરી ધાક. કોઈ એમને છીંડે ના ચડે. બધા દુર જ રહે. અન્યના ભોગે પોતે ખાસ આગવી સગવડો ભોગવવી એમાં એ ગૌરવ સમજતાં અને વળી એ માટે પોતે અધીકારી છે એમ સમજતાં. અત્યંત અતડા સ્વભાવનાં મુળીબા ક્યારેક ભયંકર સ્વાર્થી અને બહુ દુષ્ટ સ્વભાવનાં લાગતાં. અમે બધાં છોકરાંઓ તો એમનાથી સો ગાઉ દુર જ ભાગતાં.

કોણ જાણે કેમ પણ મારું નાનકડું બાલ-મન મને કહ્યા કરતું હતું કે મુળીબા સ્વભાવનાં આવાં હોઈ શકે જ નહીં. મારું મન એક સવાલ ઉઠાવ્યા કરતું કે મુળીબા આટલાં બધાં સ્વાર્થી, આટલાં બધાં દુષ્ટ હોઈ કેવી રીતે શકે ? એ તો સતત માળા જ જપ્યા કરતાં હોય છે. હમ્મેશાં ભગવાનની પુજા-આરતી અને ભક્તીમાં ડુબ્યાં હોય છે ! જે આ રીતે સતત ભગવાનને પુજ્યા કરે એ તો

(અનુસંધાન પાન 22 પરે)